

Святослав Терський

АРХЕОЛОГІЯ

ДОБИ

ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Міністерство освіти і науки України
Державний Фонд фундаментальних досліджень
Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
Львівський історичний музей

**Серія «Археологічні збірки Галичини і Волині»
Випуск 1**

До 800-річчя з дня народження короля Данила

Святослав Терський

АРХЕОЛОГІЯ
ДОБИ
ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОЇ
ДЕРЖАВИ

Здобутки Волинської археологічної експедиції
Львівського історичного музею
за 15 років діяльності (1986—2000)

Каталог виставки

Львів 2002

ББК 63.4 (4УКР3)

Т 35

УДК 902(477.82)

ISBN 966-02-2632-2

Видання підготовано в рамках проекту «Князь і король Данило: проблеми історії та культури суспільства, церкви, держави», підтриманого Державним Фондом фундаментальних досліджень Міністерства освіти та науки України.

Видруковано за сприяння Львівської облдержадміністрації та Громадянського комітету для відзначення 800-річчя короля Данила.

Затверджено до друку Вченою Радою Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (протокол № 4 від 28.05.2002 р.)

Наукові редактори: *Децинський Л. Є.*, д-р історичних наук, проф., заслужений діяч науки і техніки України, акад. Академії наук ВШ України, директор Ін-ту ГСН НУ «Львівська політехніка»; *Лукомський Ю. В.*, наук. співробітник Ін-ту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

Рецензенти: *Александрович В. С.*, д-р історичних наук, доц. кафедри давньої історії України та спеціальних історичних дисциплін ЛНУ ім. І. Франка; *Винокур І. І.*, д-р історичних наук, проф. Кам'янець-Подільського державного педагогічного ун-ту, акад. Академії наук ВШ України; *Зінкевич Р. Д.*, канд. історичних наук, доц. кафедри історії України НУ «Львівська політехніка»

Відповідальний за випуск: *Богдан Чайковський*
Комп'ютерний набір і коректура: *Святослав Терський*
Ілюстрації: *Володимир Терський, Святослав Терський*
Переклад: *Тамара Сльота, Гої Чжоу*

Терський Святослав

Т 35 Археологія доби Галицько-Волинської держави.— Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2002.— 108 с., іл.— Серія «Археологічні збірки Галичини і Волині».— Вип. 1.
ISBN 966-02-2632-2

У виданні висвітлено здобутки Волинської археологічної експедиції Львівського історичного музею за останні 15 польових сезонів (1986—2000 рр.). У додатку вміщено каталог виставки експедиційних знахідок, створеної до 800-х уродин короля Данила Галицького, та бібліографію публікацій експедиції.

Виставку відкрито у Львівському історичному музеї (пл. Ринок, 24), який є найбільшим сховищем пам'яток матеріальної культури Галицько-Волинської держави.

Розрахована на істориків, археологів, краєзнавців.

ISBN 966-02-2632-2

© Copyright Sviatoslav Ters'kyj, L'viv 2002
All right reserved

Вступ

800-річчя з дня народження короля Данила (Галицького) є доброю нагодою для того, щоб продемонструвати здобутки найновіших археологічних розкопок міст, пов'язаних з його діяльністю — давніх Володимира, Лучеська, Пересопниці.

Виставка «Археологія доби Галицько-Волинської держави», відкрита у приміщенні Львівського історичного музею (пл. Ринок, 24) у листопаді 2001 р. Вона побудована на матеріалах Волинської археологічної експедиції Львівського історичного музею, дослідження якої за останні 15 польових сезонів (1986—2000 рр.) були спрямовані на вивчення середньовічних пам'яток Галицько-Волинської держави.

Колекціонування та дослідження старожитностей Галицько-Волинської держави має кількасотрічну історію. Піонерами в цій царині були відомі діячі української науки XIX ст. Ісидор Шараневич, Володимир Антонович, Михайло Грушевський.

Нині найбільшим сховищем пам'яток матеріальної культури Галицько-Волинської держави є Львівський історичний музей. Його фондова збірка «Київська Русь» нараховує близько 50 тисяч експонатів. Її формування припадає на час заснування музеїв у Львові та початок професійного вивчення археологічних матеріалів. Помітне місце серед цих старожитностей займають колекції місцевих

краєзнавців оо. Білінкевича і Мекелити зі Звенигорода та А. Крушинського з Тереховлі, передані ними на зберігання до музею наприкінці ХІХ — у І пол. ХХ ст.

Найбільші археологічні колекції сформувалися внаслідок розкопок, проведених Науковим товариством ім. Т. Шевченка під керівництвом Ярослава Пастернака (рис. 1; Галич, Белз, Пліснесько, Валява біля Перемишля, 1932—1940 рр.), відділом археології Інституту суспільних наук АН УРСР (нині — Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України) під керівництвом Івана Старчука (Пліснесько) та Олексія Ратича (Судова Вишня, Львів, 1946—1975 рр.), Львівським історичним музеєм (1953—1985 рр.) під керівництвом Галини Власової (рис. 2), Володимира Терського (рис. 3), Ігоря Сवेशнікова (Звенигород), Романа Багрія (Пліснесько), Володимира Петегирича та Марії Піцишин (Белз), Віри Гупало (Берестяни), Святослава Терського (Лучеськ, Львів, Пересопниця, Володимир, Чемерин).

Я. Пастернак

Рис. 1. Ярослав Пастернак (1892—1969), директор музею НТШ (1932—1940), директор ЛІМ (1940)

Хроніка 15 років досліджень Волинської археологічної експедиції Львівського історичного музею

Полюві дослідження пам'яток княжої доби в Західній Україні ведуться вже понад сто п'ятдесят років. Важливими їх віхами були перші професійні розкопки храмів, проведені в 1886 р.

Рис. 2. Галина Власова
(1928–1962), науковий
співробітник відділу історії
первісного суспільства ЛІМ
(1953–1962)

Рис. 3. Володимир Терський
(1918–1993), науковий
співробітник відділу історії
первісного суспільства ЛІМ
(1959–1972)

В. Б. Антоновичем та А. В. Праховим у Володимирі (рис. 4), а також Я. Пастернаком у Галичі (рис. 5) протягом 1934–1941 рр. Систематичне вивчення пам'яток княжої доби відновили у кінці 1950–1980-х рр. львівські археологи В. В. Ауліх (Галич), Г. М. Власова (Звенигород), О. О. Ратич (Львів, Судова Вишня, Перемиль, Звенигород), В. С. Терський (Звенигород: рис. 6, Пересопниця, Перемиль та ін.), Р. С. Багрій (Пліснеськ, Тустань, Львів). Згодом до них приєдналися волинські дослідники М. М. Кучинко (1996, розкопки городища XI ст. поблизу Чарукова та Володимира), Ю. М. Нікольченко та Б. А. Прищепка (1996, 2001, Дорогобуж, Муравиця). Пам'ятки архітектури у Володимирі, Любомлі, Лучеську та Дорогобужі досліджував колектив Санкт-петербурзьких археологів у складі М. К. Каргера (1958), П. О. Раппопорта (1967, 1993), М. В. Малевської (1997) та Г. О. Пескової. У 1979 р. сільські поселення X—XIII ст. розкопує широкими площами експедиція київського археолога Д. Н. Козака.

У сер. 1980-х рр., коли волинські пам'ятки княжої доби — першого етапу української державності, залишалися фрагментарно вивченими, а їх регулярне дослідження в Україні не планували, у Львівському історичному музеї на добровільних засадах було створено Волинську археологічну експедицію. Вона діяла за умов відсутності цілеспрямованого бюджетного фінансування. Невеликі кошти, які надходили з різних організацій (табл. 1), примножувалися завдяки приватним пожертвам та ентузіазму учасників експедиції і робили можливим досягнення певних наукових результатів. У ній в різний час брали активну участь краєзнавець А. Стрельчук (Санкт-Петербург), архітектор В. Семенюк (Луцьк), студенти Львівського університету ім. І. Франка М. і Ю. Грищенко, В. Костишин, Н. Баран, сотні добровільних помічників на місцях. Не можна не згадати шкільних вчителів історії Г. Павленка з Жорнищ (Ківерцівський р-н), А. Чернобая зі Старожукова та М. Савчика з Іскри (Рівненський р-н), краєзнавця Ю. Ліщука із Зимного, співробітників Володимир-Волинського історичного музею В. Стемпковського, П. Заклекту, С. Ващенко.

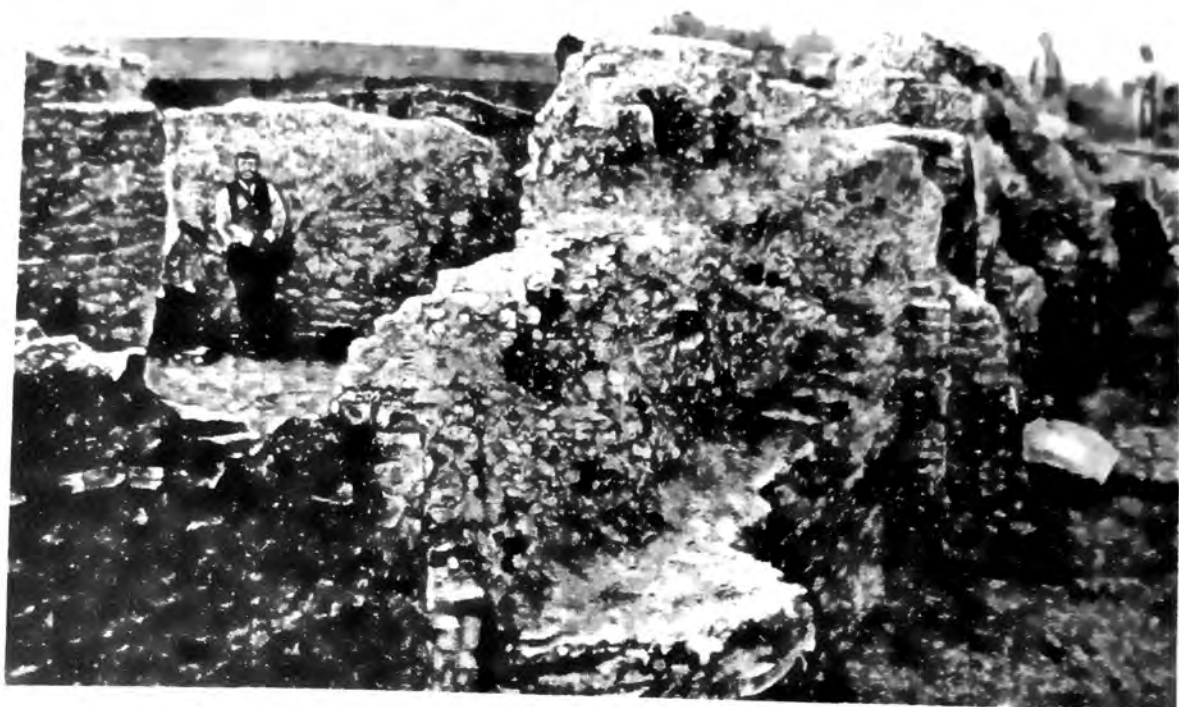

Рис. 4. Княжий Володимир, ур. Федорівщина. Руїни цегляного храму сер. XII ст. Розкопки В. Б. Антоновича та А. В. Прахова. 1886 р.

Рис. 5. Княжий Галич, с. Кринос. Руїни Успенського собору сер. XII ст. Розкопки Я. Пастернака. 1937 р.

Археологічна експедиція Львівського історичного музею проводила низку досліджень у співпраці з Луцьким державним історико-культурним заповідником «Старе місто» (П. Троневиц, Б. Сайчук, М. Хілько, В. Будникова та ін.), Рівненським та Волинським (Ю. Мазурик) обласними краєзнавчими музеями, Полісько-Волинським народознавчим центром НАН України (В. Давидюк, Г. Охріменко) та Пересопницькою експедицією (В. Терський) відділу археології Інституту суспільних наук (нині — Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України у Львові).

Важливе місце в діяльності експедиції займає співпраця з Державним Фондом фундаментальних досліджень Міністерства освіти та науки України (далі — ДФФД). У 1993 р. спільно з Львівським держуніверситетом ім. І. Франка вдалося вибороти перший грант для вивчення теми «Волинь в системі міжнародних зв'язків Київської Русі X—XIV ст.» (керівник проекту — професор М. А. Пелецишин). На отримані в 1994—1996 рр. кошти були проведені дослідження в Пересопниці та Лучеську.

Археологічні дослідження 1997—2000 рр. проводилися згідно з планом виконання дослідницької теми «Сучасний стан вивчення культури Західної Волині X—XV ст. та її вплив на формування української культури», яка в 1996 р. отримала грант ДФФД. У 1999 р. вони були приурочені до 800-літнього ювілею Галицько-Волинської держави. Найбільші стаціонарні розкопки проведено в ур. Апостольщина у Володимирі.

Хронологія діяльності експедиції

Розвідкові дослідження:

1986 — Локачинський р-н Волинської обл.

1987 — Волинська, Рівненська та Львівська обл. Рятівні розкопки у Володимирі-Волинському.

1988 — Ківерцівський р-н Волинської обл., Рівненський, Дубнівський та Костопільський р-ни Рівненської обл. та в околиці Старого міста Лучеська.

Рис. 6. Княжий Звенигород. Окольный город, західна околиця, князівська пекарня (?). Розкопки В. С. Терського. 1964 р.

1989 — Ківерцівський та Луцький р-ни Волинської обл., розкопки Чемерина. Розкопки на території Лучеська.

1990 — Луцьк, Ківерцівський та Горохівський р-ни, розкопки Чемерина та городища Борисковичі, Луцького Верхнього замку.

1991 — Дубнівський р-н. Розкопки у Луцьку.

Розкопки та розвідки:

1992 — Верхній замок Луцька. Рятівні розкопки в середмісті.

1993 — Пересопниця.

1994 — Пересопниця.

1995 — Пересопниця та Зарічеськ.

Рятівні розкопки:

1996 — середмістя Лучеська.

1997 — середмістя Лучеська, Пересопниця.

1998 — середмістя Лучеська, Тоболи на р. Стохід та Пересопниця.

1999 — Окольний город Володимира. Розвідки в басейні р. Луга та в околиці Пересопниці.

2000 — Окольний город Володимира та Зимне. Розвідки в басейні р. Путилівки.

2001 — розвідки в околицях Володимира і Лучеська.

Як бачимо з переліку робіт, вже на другий рік діяльності експедиції дослідженнями було охоплено пам'ятки на просторах між річками Горинь та Західний Буг. Таким чином, визначилися географічні рамки, в яких надалі працює експедиція. Вони, в основному, співпадають з лісостеповою смугою — т. зв. Волинським Опіллям, де сформувалися головні історичні центри краю — міста Володимир, Лучеськ, Пересопниця та інші, які витягнулися вздовж межі лісостепу та Полісся обабіч давнього шляху з Києва до Західної Європи.

Результати всіх польових сезонів (1986—2001 рр.) підсумовано у численних публікаціях (див. Додаток), а також у детальних ілюстрованих звітах, які зберігаються в архівах Києва, Луцька, Рівного, Львова.

Таблиця 1

**Бюджетне фінансування Волинської археологічної експедиції
Львівського історичного музею та результати його використання**

Рік	Джерело бюджетного фінансування*	Сума на момент отримання		Об'єм виконаних земляних робіт (м ³)	Кількість виявлених нерухомих пам'яток	Кількість зібраних експонатів (ЛІМ)	Місце зберігання знахідок та документації
		крб./грн.	\$				
1986	Вол. УТОПК	22	2,5	—	20	12	ЛІМ, ІУ, ІА
1987	Вол. УТОПК	175	20	24	75	116	ЛІМ, ІА
1988	Вол. УТОПК	55	6	—	23	72	ЛІМ, ІА
1989	Вол. УТОПК	950	100	100	42	441	ЛІМ, ІА, ЛДІКЗ
1990	Вол. УТОПК	1 000	100	200	34	365	ЛІМ, ІА, ЛДІКЗ
1991	ЛДІКЗ	1 800	100	120	3	—	ЛІМ, ІА, ЛДІКЗ
1992	ЛДІКЗ	28 000	100**	240	2	2	ЛІМ, ІА, ЛДІКЗ
1993	ОУК м. Рівне	90 000	25	100	12	127	ЛІМ, ІА, РКМ
1994	ДФФД	10 000 000	700	300	7	493	ЛІМ, ІА, РКМ
1995	ДФФД	64 000 000	400	160	31	574	ЛІМ, ІА, РКМ
1996	ДФФД	61 000 000	325**	90	5	—	ЛІМ, ІА, ЛДІКЗ
1997	ДФФД	2 500	1250	150	—	454	ЛІМ, ІА, ЛДІКЗ
1998	ДФФД	2 800	800	255	1	323	ЛІМ, ІА, ЛДІКЗ
1999	ДФФД	3 500	780	350	6	744	ЛІМ, ІА, ВІМ
2000	ДФФД	3 800	690	300	3	956	ЛІМ, ІА, ВІМ

* Вол. УТОПК — Волинське обласне відділення Українського Товариства охорони пам'яток історії та культури; ЛДІКЗ — Луцький державний історико-культурний заповідник «Старе місто»; ОУК — обласне управління культури; ДФФД — Державний фонд фундаментальних досліджень; ІУ — Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; ЛІМ — Львівський історичний музей; ІА — Інститут археології НАН України, м. Київ; РКМ — Рівненський обласний краєзнавчий музей; ВІМ — Володимир-Волинський історичний музей; ** Додаткове госпдоговірне дофінансування.

Розкопки. Комплексне вивчення території міст вимагало проведення стаціонарних досліджень у різних структурних частинах міської території. Поряд із стратиграфічними зрізами, які дають уявлення про інтенсивність життя міста, розкопано важливі об'єкти, звідки можна почерпнути інформацію про розташування, конструкцію оборонних укріплень, способи житлобудування та матеріальну культуру мешканців.

Важливим фактором при виборі об'єктів для розкопок були пам'яткоохоронні міркування. Найзагрозливіша ситуація для археологічних пам'яток склалася саме в історичних центрах Волині, де широко розгорнулося житлове будівництво. Вже з перших років діяльності експедиції проблема рятівних розкопок у місцях новобудов перебувала в центрі уваги. У 1987 р., напередодні святкування 1000-ліття Володимира-Волинського, силами ентузіастів вдалося організувати рятівні роботи на території будівництва Слов'янського парку та в інших місцях княжого Володимира (Терський В., Терський С., 1988).

Проте в наступні роки рятівні розкопки й навіть регулярні спостереження за земляними роботами у Володимирі не вдалося продовжити з причини байдужості місцевої влади та громадськості до справи збереження історичних пам'яток. Саме у цей період у східній частині окольного города Володимира (Михайлівщина, Засмоччя) вирости капітальні житлові споруди. В останні роки індивідуальні забудовники з числа місцевого «істеблішменту» швидкими темпами знищують археологічний культурний шар практично у всіх літописних центрах Волині. Протягом 1989—1998 рр. регулярні рятівні дослідження вдавалося проводити лише у Лучеську та Пересопниці (Терський С., 1999г).

Значну роль в археологічних дослідженнях відіграють польові розвідки. Вони включають обстеження історичних територій міст, а також їх околиць. У ході суцільних археологічних обстежень місцевості в рамках роботи над Зводом пам'яток історії та культури України відкрито більше трьохсот незареєстрованих пам'яток археології Волині: городищ, неукріплених поселень, могильників. Тоді ж локалізовано згадані в літописі населені пункти

X—XIII ст., а саме Березовичі, Бужковичі, Житані, Заречеськ, Коливань, Липа, Свинюхи, Хвалимичі. Відкриттям стали невідомі раніше на Волині пам'ятки оборонного зодчества — довгі загороджувальні вали (на зразок Змійових валів в околиці Києва, рис. 7).

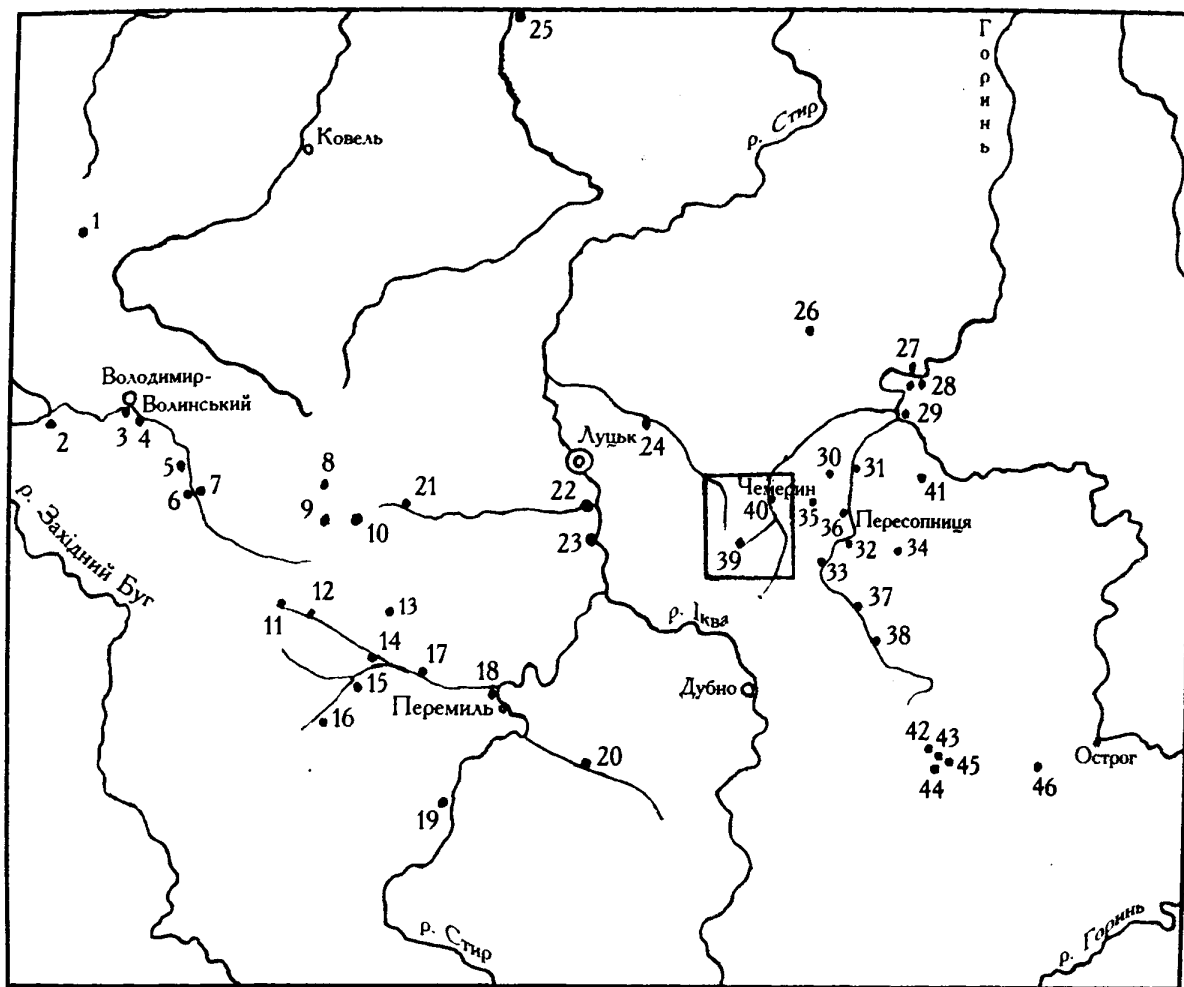

Рис. 7. Основні пам'ятки княжої доби на Волині, досліджені Волинською археологічною експедицією Львівського історичного музею у 1986—2000 рр.:

- 1— Овлучим; 2— Устилуг; 3— Заріччя; 4— Зимно; 5— Чесний Хрест;
- 6— Бужковичі; 7— Марія Воля; 8— Локачі; 9— Конюхи; 10— Привітне (Свинюхи); 11— Підбереззя; 12— Мирків; 13— Звиняче; 14— Галичани-Холонів;
- 15— Борисковичі; 16— Брани; 17— Новосілки (ур. Звенигород); 18— Липа;
- 19— Грицевоя; 20— Теслугів; 21— Кошів; 22— Новостав; 23— Мстишин;
- 24— Конопелька; 25— Тоболи (Старі Червища); 26— Городище; 27, 28— Бичаль;
- 29— Дюксин; 30— Дерев'яне; 31— Клевань; 32— Милостів; 33— Заріцьк;
- 34— Кривичі; 35— Сухівці; 36— Іскра; 37— Сатіїв; 38— Варковичі;
- 39— Певжа-Ставок; 40— Олика; 41— Грабів; 42— Святе; 43— Будераж;
- 44— Мости; 45— Буца; 46— Точівки

Проведено узагальнюючі дослідження археологічних пам'яток регіону Верхнього Побужжя, Розточчя та Пересопницького князівства. Вивчалася поселенська структура мікрорегіонів в окрузі літописних Володимира, Лучеська та Пересопниці. Встановлено їх центральні поселення, об'єкти дохристиянського культу тощо (Терський С., 1993б). На базі проведених досліджень створено науково обґрунтовану реконструкцію ранньосередньовічного адміністративно-територіального поділу Волині (Терський С., 1987; 1994а; Шеломенцев-Терський В., Шеломенцев-Терський С., 1987; Шеломенцев-Терський С., 1987в).

Польовими дослідженнями локалізовано проходження торгової комунікації, яка була відгалуженням Великого трансконтинентального шовкового шляху Китай — Західна Європа на проміжку між Володимиром та Пересопницею, встановлено місця переправ, волоків тощо (Терський С., 1993г; 1995в). З метою дослідження історико-географічного контексту галицько-волинського порубіжжя проведено суцільні археологічні обстеження у верхів'ях басейну р. Західний Буг (Терський С., 1994ж).

Підсумки досліджень та їх популяризація. Експедиція встановила численні факти руйнування пам'яток археології і довела до відома громадськості через місцеву, обласну та республіканську пресу. В радіо- та телеінтерв'ю постійно наголошувалося на необхідності проводити планомірні рятивні розкопки в місцях майбутньої забудови. Учасники експедиції намагалися привернути увагу органів влади до проблеми найбільш суспільно важливих об'єктів (див. Додаток). Міста Володимир і Лучеськ, які в середньовіччі були політичними і культурними центрами всієї України, повинні нині мати постійне бюджетне фінансування на археологічні дослідження.

Матеріали, здобуті під час багатолітніх розкопок літописних центрів Волині, лягли в основу успішно захищеної дисертації С. В. Терського «Лучеськ Х—XV ст.» (Інститут археології НАН України, квітень 1999 р.), а також послужили джерелом для написання узагальнюючих монографій з археології цих міст.

Археологічні знахідки, виявлені Волинською археологічною експедицією, неодноразово експонувались на виставках: «Археологія Лучеська» (Луцький історико-культурний заповідник, Міжнародна конференція, 1996 р.); «Побут середньовічного Володимира за матеріалами археологічних розкопок Окольного города у 1999 р.» (Володимир-Волинський історичний музей, 1999 р.) та ін.

Знахідки з розкопок експедиції (близько 14 тис. одиниць збереження) передавались на постійне зберігання у фонди Львівського історичного музею (близько 5 тис.), Луцького історико-культурного заповідника (близько 6 тис.), Володимирського історичного (2 тис.) та Рівненського краєзнавчого музеїв (500).

У 1999 р. започатковано серію ілюстрованих буклетів «Старожитності Волині» (наклад 500 екз.). Серед них — «Скарби княжого граду» і «Град над Оличею». Їх видано до 850-річчя Пересопниці та Чемерина — літописних центрів Погориння (сучасної Рівненщини та південно-східної Волині). У 2001 р. випуском книги «Олика» розпочато серію історичних нарисів про літописні міста Волині (рис. 8).

Особливістю видавничої діяльності експедиції є аналітичний огляд результатів розкопок у контексті вже відомих матеріалів. Внаслідок опрацювання наявних в Україні музейних збірок та публікацій про них складено

Рис. 8. Видання Волинської археологічної експедиції Львівського історичного музею

каталоги пам'яток матеріальної культури Волині X—XV ст., що стосуються поширення писемності, міжнародних зв'язків (Терський С., 1996в; 2000б). Метою виданих каталогів є показ рівня розвитку культури Західної Волині у взаємозв'язках з країнами Європи та Сходу.

Низку праць присвячено вивченню питань, пов'язаних з роллю культури Галицько-Волинської держави у формуванні сучасної української культури. В одній з останніх публікацій мова йде про уточнення відносної та абсолютної хронології масового речового матеріалу X—XV ст. (Терський С., 2001б). Систематизовано наявну інформацію стосовно поширення різних видів дохристиянських культових центрів Волині X—XI ст. (Терський С., 1998е). Підготовано до друку монографію, яка розкриває процес зародження краєзнавства Волині та накопичення знань про давню історію й культуру краю (Терський С., 1997—1999).

Результати робіт експедиції було оприлюднено на міжнародних (понад 40) та загальноукраїнських наукових конференціях, у більш як 100 публікаціях (з них три — у зарубіжних виданнях; див. Додаток).

Волинь X—XV ст. за найновішими археологічними дослідженнями

Епоха Київської Русі та Галицько-Волинської держави (далі — ГВД) займає визначне місце в історії Волинського краю. У цей період сформувалися перші волинські міста. Зміни в економіці призвели до значних соціальних і демографічних зрушень. Панівною релігією стало християнство.

«Повість минулих літ» — основне писемне джерело з історії Київської Русі — сповіщає, що в X ст. на території сучасної Волинської області жили племена волинян. Перша згадка в літописі про події на цій території стосується походу київського

князя Володимира Святославовича 981 року, коли Волинь з центром у Червені була приєднана до Київської держави. Літописці, які творили спочатку лише в Києві, дуже мало уваги приділяли західній околиці своєї держави. Тому основним джерелом для вивчення історії матеріальної культури та побуту тогочасного населення Волині є археологічні дослідження.

Вчені кін. ХІХ— поч. ХХ ст. (В. Антонович, К. Мельник), археологи 20—30-х рр. ХХ ст. (О. Цинкаловський, Я. Фітцке, С. Леський), 60—80-х рр. (В. Ауліх, М. Кучера, М. Кучінко, М. Малевська, В. Терський та ін.) досліджували десятки пам'яток ХІ—ХІІІ ст. Серед них — літописні міста: Лучеськ, Володимир, Пересопниця, Перемиль, Чорторийськ, Любомль, Камінь (Каширський), Чемерин та ін., сільські поселення поблизу Загаїв на Горохівщині, Линева, Городка та Гіркої Полонки, Городища коло Чарукова, могильники поблизу сіл Піддубці, Борохів, Лище, Берестяни та ін. Поряд з цим на археологічну карту нанесені понад 90 городищ, а також близько тисячі поселень і десятки могильників ХІ—ХІІІ ст., які вимагають детального вивчення.

Як зі сторінок літописів, так і в археологічних пам'ятках Київська Русь постає однією з найрозвинутіших держав середньовічної Європи. У цьому немала заслуга її складової частини — Волинської землі. За густотою заселення та загальним рівнем розвитку культури вона була однією з провідних земель Київської Русі, що наочно проявилось в часи роздрібленості, коли волинська гілка Рюриковичів на тривалий час опанувала Київ — «матір городів руських». Підтвердженням цьому є найдавніші в регіоні слов'янські городища, які належали міжплеменним об'єднанням VII—X ст. і були попередниками Володимира, Лучеська, Пересопниці. Вже у VIII—IX ст. через них пролягав важливий торговельний шлях «із хозар в немец», що сприяв розвитку цих міст. Протягом X—XIV ст. вони зберігали роль значних територіальних центрів України і ні разу не були спустошені чи окуповані ворогами. Волинське Опілля можна вважати серцевиною ГВД.

Особливо важливу роль в історії України ці землі відіграли у важкий період татарської залежності. Давно відзначено, що т. зв. «татарський» фактор міг бути причиною економічного піднесення територій, сусідніх із Золотою Ордою (Русина, 1998). В основі цього — вплив населення у політично стабільні області. Цей фактор вперше зіграв найпомітнішу роль на галицько-волинських землях у 1240-ві рр. Саме з цього приводу літописець писав: «...нача призывати. приходаѣ Нѣмцѣ и Роусь. иноязычники. и Лахты и Дахоу день и во день и оуноты. и мастерѣ всацни бѣжахоу ис Татарѣ. сѣдѣлници и лоучници. и тоулници. и кузницѣ желѣзоу и мѣди и среброу. и бѣ жизнь. и наполниша дворы. Шкрть край поле села» (ПСРЛ.— 1908.— Т. 2.— Стб. 843). Вивчення «татарського» періоду в історії цих центрів краю зайняло помітне місце у роботі експедиції.

Володимир. Пам'ятки столиці Волині близько двохсот років є предметом історичного вивчення. Дослідники XIX—XX ст. В. Антонович, А. Прахов, М. Каргер, П. Раппопорт, М. Малевська, Г. Пескова вивчали середньовічну архітектуру. Першу карту пам'яток виконав О. Цинкаловський (1937). Його дані уточнили В. Ковальський (1959) та П. Раппопорт (1967). Останній зробив наукові узагальнення щодо топографії оборонних укріплень. Проте більшість висновків базувалася лише на картографічних матеріалах та теоретичних аргументах, не підкріплених результатами систематичних археологічних досліджень. Їх провела у 1987—2000 рр. (з перервами) Волинська археологічна експедиція Львівського історичного музею (Терський С., 1999б). Їй вдалося дещо уточнити і поставити під сумнів окремі висновки попередніх дослідників.

Найдавнішою укріпленою частиною міста — дитинцем Володимира — було сучасне городище в ур. Замок на правому березі р. Луги, яке виконувало роль князівської, а згодом королівської фортеці від моменту побудови, найбільш ймовірно, в XI ст. аж до загарбання Волині Російською імперією наприкінці XVIII ст. (рис. 9). Спеціальних археологічних досліджень

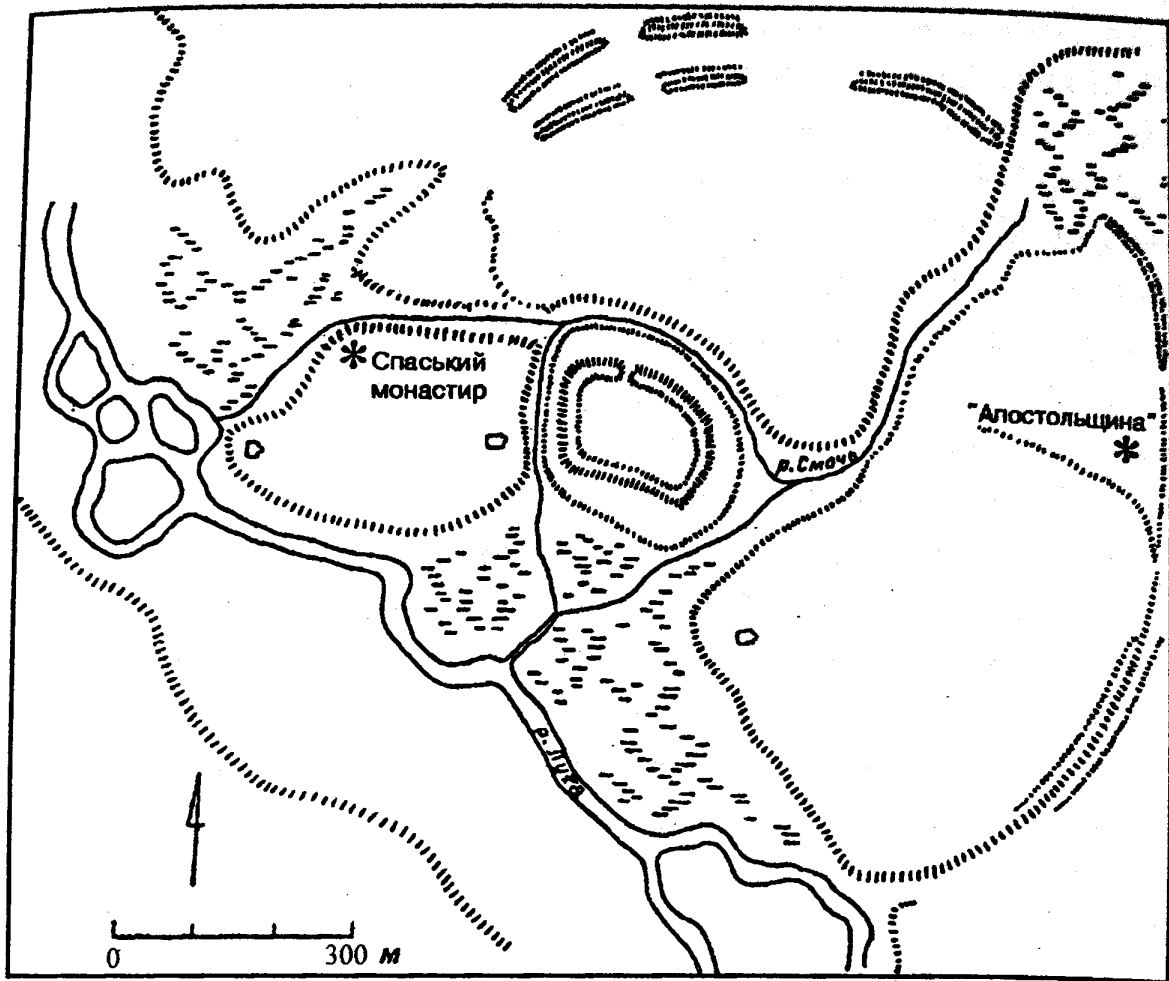

Рис. 9. Схематичний план укріплень дитинця та окольного города княжого Володимира. Розкопи 1999–2000 рр. Волинської археологічної експедиції ЛІМ

укріплень на дитинці не було проведено. М. Малевська у 1975, 1982, 1989 рр. розкопувала кам'яний замок, споруджений тут за короля Казимира III у 1366—1370 рр.

Територію окольного города відтворив на підставі картографічних джерел П. О. Раппопорт, продатувавши укріплення часом «не пізніше середини XII ст.» (Раппопорт, 1967, с. 71). Тут існувала подвійна лінія укріплень, яка частково збереглася до сьогодні. Цю ділянку міста розділяє натроє р. Смоча (права притока р. Луги) та її рукави.

У 1999 р. на вул. Сокальській було виявлено ще одну невідому лінію укріплень окольного города у вигляді схованого зараз у земній товщі глиняного валу-платформи (основи для дерев'яної стіни, яку насипали на природно пологому схилі). Це дозволило

окреслити межі первісного окольного города — «пригородка» за термінологією документів XVI—XVII ст. Укріплення виникли близько рубежу X—XI ст. навколо здавна освоєної території на пагорбах, розташованих на захід від дитинця в межах острова площею 8 га, утвореного рукавом р. Смочі. Пригородок був містом бояр та заможних міщан. Саме тут за традицією розташовувався кафедральний Успенський собор*, монастир Спаса, а також монументальна споруда храму невідомої посвяти на вул. Садовій.

Понижена ділянка на північ від дитинця, що має назву Підзамче, була, очевидно, ядром володимирського подолу, де знаходився головний ремісничо-торговельний посад, який охоплював обидва береги р. Смочі. На це вказує наявність триапсидної цегляної церкви невідомої посвяти сер. XII ст. поруч з існуючим Василівським храмом кінця XIII ст. На неіснуючому зараз Ринковому майдані (головній торговиці міста) стояло декілька храмів, один з яких — Введенський (дерев'яний) простояв до 1858 р.

Приплив населення з Подніпров'я, викликаний навалом Батия, сприяв розвитку міста. Очевидно, саме у II пол. XIII ст. було споруджено подвійну оборонну лінію Великого Окольного города, яка підковою охопила територію площею 66 га. У межах укріплень опинилася здавна заселена значна територія на лівому березі р. Смочі. Тут було споруджено цілий ансамбль монументальних будівель та інших споруд, у тому числі згаданий в літописі комплекс споруд Михайлівського монастиря, як гадають, з палацом литовського князя Войшелка.

До часів правління короля Юрія I Львовича відносимо побудову храму Св. Юрія поруч зі східною лінією укріплень окольного города. Знахідки свинцевих підвісних печаток до князівських документів, можливо, вказують на існування тут садиби вельможі. Поруч, в ур. Апостольщина, у 1999—2000 рр. на площі близько 600 м² (рис. 10) досліджено садибу гуменника —

* Подібно розташовані головні храми Галича та Звенигорода.

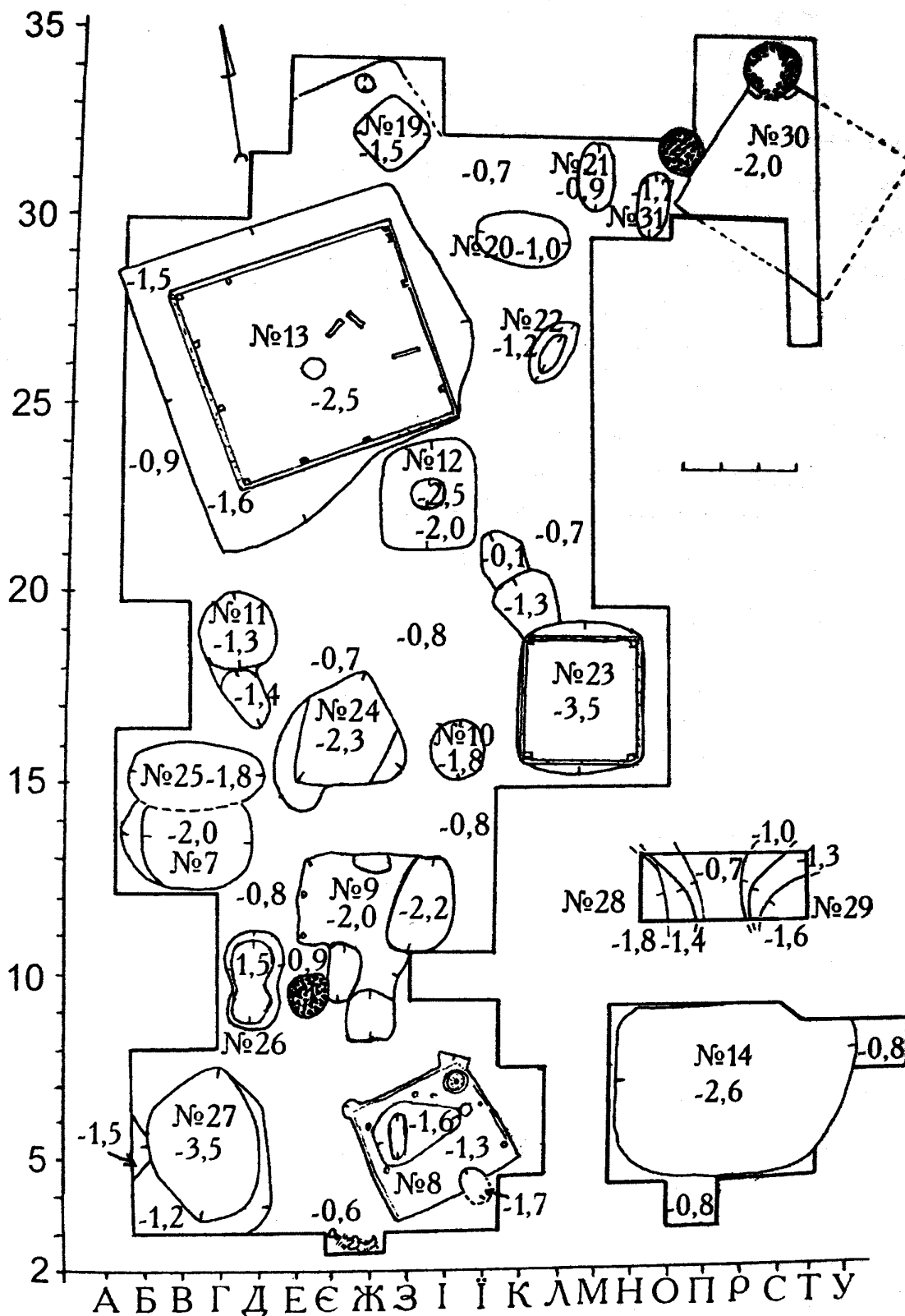

Рис. 10. План розкопу № 2 в ур. Апостольщина у Володимирі. 1999–2000 рр. Поряд з номером об'єкта вказано глибину залягання.

княжого слуги, що збирав збіжжя для володимирського замку (в українських грамотах XV ст. так називався боярський чин). Ймовірно є існування в ур. Апостольщина однойменного парафіяльного храму XIII—XIV ст.

Протягом всього періоду існування Володимира як столиці Волині його оточувала розвинута поселенська агломерація, зосереджена переважно в долині р. Луги. Найбільші поселення розташовувалися відразу за укріпленнями окольного города. На це вказує існування у XVI—XVII ст. парафіяльних храмів Св. Іллі, Св. Івана Хрестителя та Св. Івана Богослова на островах у долині Смочі та Луги, храму Св. Прокопія на Заріччі. Поряд із селами ця агломерація включала князівські (Зимно) та боярські двори, монастирі: Св. Апостолів та Св. Федора (ур. Стара катедра) — вниз за течією річки, Св. Онуфрія — на острові Велесівщина, Зимнівський Успенський та Чесного Хреста — вище проти течії.

Лучеськ. Історичні та археологічні дослідження міста проводять понад півтора століття. Схема топографічного розвитку, намальована дослідниками XIX ст. Я. Перлштейном, Т.-Ю. Стецьким та ін., була вдосконала у 1970—1980-ті рр. Б. Колоском, Р. Метельницьким та Б. Сайчуком. Археологічні дослідження у Старому місті Я. Волошинського, Я. Фітцке, М. Кучери, М. Кучінка та М. Малевської стосувалися переважно лише монументальних споруд у Верхньому та Нижньому (Окольному) замках. У 1988—1998 рр. експедиція під керівництвом С. Терського досліджувала забудову та укріплення дитинця на площі 180 м², окольного города (100 м²), середмістя-подолу (1000 м²), передмістя Хмільник (100 м²), посаду в ур. Панський город (100 м²). Матеріали цих розкопок дали змогу відтворити процес розвитку Лучеська з племінного центру, згодом — князівської фортеці, до великого середньовічного міста (Шеломенцев-Терський С., 1999).

Головні складові частини Лучеська — дитинець, окольний город та укріплений ремісничо-торговельний посад або поділ займали острів у заплаві р. Стир, а поруч на підвищенні правого

берега р. Глушець знаходилося передмістя Помостичі. Ці укріплені частини середньовічного міста були оточені неукріпленими тосадами, що топографічно та економічно тяжіли до міста (правобережні урочища Юриздика, Вулька, Яровиця та ін., лівобережні — Гнідава, Красне, Рованці, рис. 11).

Дитинець площею близько 0,8 га займав центральну частину поселенського комплексу. Він був оточений оборонними стінами різного часу, котрі перебудовувалися впродовж багатьох століть. Стратиграфічні спостереження дозволили встановити, що дитинець був заселений з кін. IX — поч. X ст. Знайдено також глиняний посуд VIII—IX ст. Відкрито деревоземляні укріплення кін. X—XI ст. (Терський С., 1991Б; 19976). За матеріалами археологічних

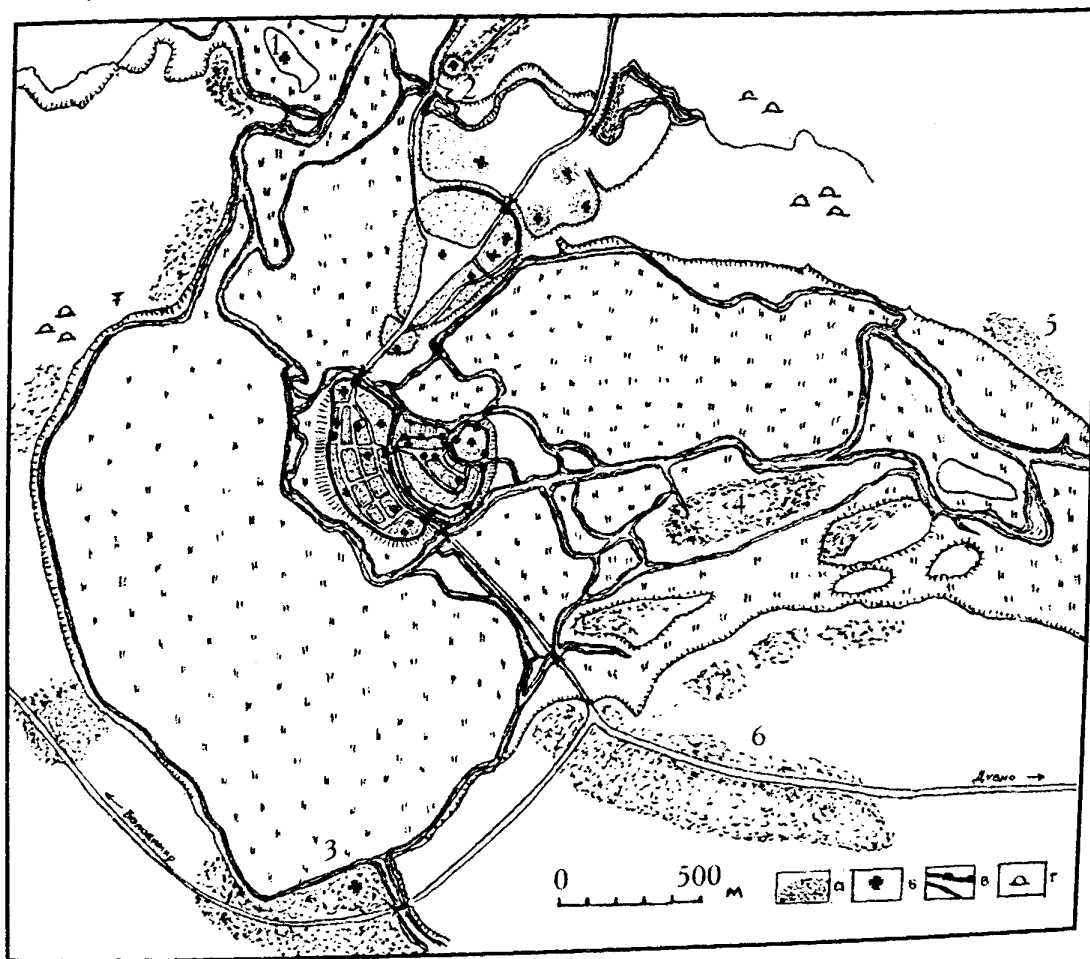

Рис. 11. Територіальна структура Великого Лучеська:

- а— поселенська забудова; б— церква або монастир; в— укріплення;
 г— кургани; 1— Спаський Красносельський монастир; 2— Яровиця
 з храмом Вознесіння; 3— Гнідава з храмом Св. Пантелеймона;
 4— Панський город; 5— Біваци; 6— Рованці; 7— Красне

досліджень 1982—1992 рр. визначено час побудови кам'яної церкви (II пол. XII ст.), князівського та єпископського палаців (рубіж XIII—XIV ст.), кам'яного Верхнього замку (сер. XIV ст.).

Окольний город Лучеська, первісний посад міста XII—XIII ст. (6 га), існував на місці пізнішого (з сер. XIV ст.) Нижнього замку або, за термінологією люстраторів XVI ст., «пригородка». На окольному городі знайдено кераміку VIII—IX ст. Тут за традицією знаходилися головні посадські церкви міста (Святих Дмитрія, Якова, Катерини, Петра) та двори найвпливовіших лучан. Найдавніша кам'яна церква Св. Дмитрія була збудована на рубежі XIII—XIV ст.

Головна ремісничо-торговельна частина Лучеська — посад, власне, місто, а згодом — середмістя, сформувалася на західній пониженій ділянці (подолі), що лежав на острові за межами окольного города. Спочатку було заселено Ринковий пагорб площею близько одного гектара перед в'їздом в окольний город. З найдавніших об'єктів на ньому відкрито рештки заглибленого житла з керамікою VIII—IX ст. Поступово забудовували й сусідні понижені ділянки.

У XII ст. поділ на площі до 10 га обнесено валом, скріпленим зрубами-городнями. Протягом XIV — на поч. XV ст. укріплення поновили деревоземляними («парканом») і цегляними стінами. Площа середмістя розширилася до 17 га. Головними структурними осями були дві вулиці (Велика і Троїцька), які розходилися врізнобіч від Глушецьких воріт і давали початок греблям, що вели через заплаву. Найраніша згадка про греблю у Лучеську відноситься до 1150 р.

Розкопками відкрито житла заможних мешканців XIV ст., встановлено місцезнаходження шевського кварталу, згаданого в писемних джерелах, локалізовано головну торговлицю міста XII—XV ст. На території середмістя в XIV—XV ст. існували Латинський, Караїмський, Єврейський та Вірменський квартали з відповідними культовими будинками, знаходилося кілька православних храмів. Так, храм Св. Миколи — покровителя торгівлі — відомий вже з XIII ст.

Правобережні передмістя-посади знаходилися на правому березі р. Стир в ур. Помостичі та Юриздика. Цю землю почали заселяти не пізніше VIII—X ст. Тут відкрито декілька давньоруських жител, майстерню золотаря X ст., сліди залізобного виробництва. Укріплення на Помостичах, що згадуються в джерелах сер. XV ст., за археологічними даними, існували вже у II пол. XIII—XIV ст. На важливе значення правобережних посадів вказують розташовані у їх межах шість церков, два монастирі та костел.

Лівобережний посад Лучеська — ур. Гнідава досліджено на площі понад 1000 м². Тут відкрито цілу низку жител та ремісничо-господарських споруд. Соціально-культурним центром була Церковна гірка, увінчана храмом Св. Пантелеймона.

Обабіч старої дубенської дороги за 0,5—1,5 км на схід від Верхнього замку на підвищених ділянках заплави в ур. Панський город у 1989—1990 рр. відкрито рештки різночасової забудови. У X ст. на найвищій відмітці острова розміщувалась невелика садиба (досліджено заглиблене житло). У XII—XIII ст. поруч існували вже декілька садиб. Найбільшого значення посад набрав у кін. XIII — на поч. XV ст., коли тут зводять наземні житлові та господарські споруди. Виявлений склад продукції гончаря та численні предмети імпорту підтверджують належність поселення до посаду.

Приміська інфраструктура охоплювала декілька поселень VIII—XIV ст., зафіксованих розвідками у вигляді майже суцільних смуг забудови по обох берегах р. Стир та його притоках на віддалі понад десять кілометрів від Старого міста. Це була округа княжого Лучеська, що активно впливала на розвиток всієї поселенської агломерації. Поряд із шляхами, основними формуючими чинниками округи, існували структурні одиниці, характерні для великих княжих столиць: князівські та боярські садиби, монастирі. Їх супутниками були сільські та ремісничі поселення (рис. 12).

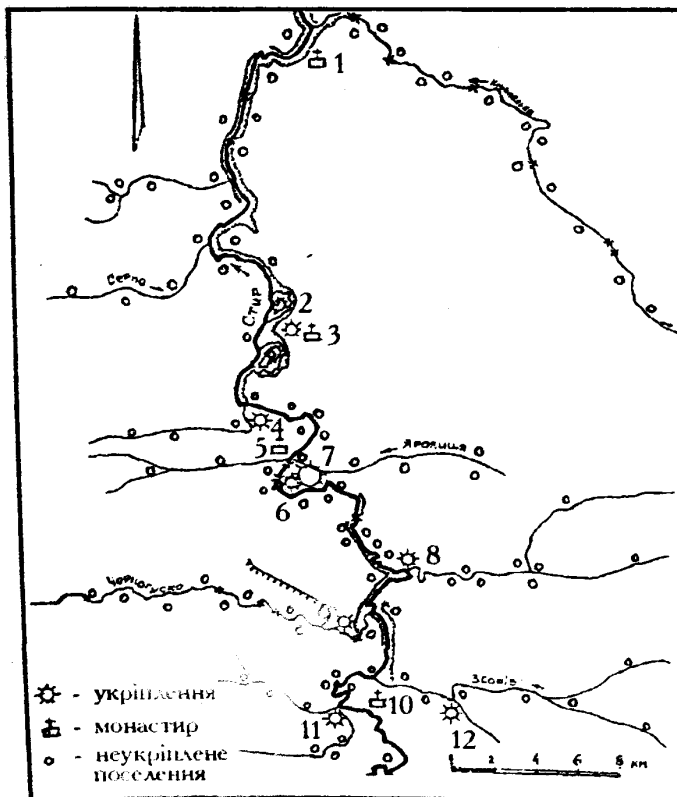
У літописі згадано князівський двір Гай, локалізований у с. Підгайці. Із садибами можновладців — княжими дворами

XII—XIV ст. пов'язані також городища у с. Зміїнець, Жидичин, Мстишин та Ярославичі.

У комплексі з княжими дворами споруджувалися монастирі: Спаський Красносільський — на острівному городищі в Кичкарівці, літописний Миколаївський — у Жидичині, невідомого посвячення — у Підгайцях, Воздвиженський — у Межириччі (Чекно).

Пересопниця. У 1974 р. планомірні археологічні розкопки літописного міста розпочав к.і.н. Володимир Шолом'янцев-Терський (1918—1993). До нього дослідження обмежувалися лише розкопками середньовічних кладовищ (Я. Волошинський, К. Мельник, Ф. Штейнгель, Р. Якимович, Я. Гофман, О. Цинкаловський) та епізодичними рятивними і розвідковими роботами на дитинці та посадах (О. Цинкаловський, П. Раппопорт, В. Ауліх).

Рис. 12. Карта розташування передмість, укріплень, сільських поселень та монастирів Великого Лучеська XII—XIV ст.:

- 1— с. Старі Дубища, монастир Введення в храм Пречистої Богородиці; 2 — с. Жидичин, городище XI—XIV ст. в ур. Святий Дух (Княжий двір); 3— монастир Св. Миколи; 4— с. Зміїнець, городище в ур. Замок (княжий двір); 5— с. Чернчиці-Красне, монастир Св. Спаса; 6, 7— замки, середмістя та передмістя Лучеська; 8— с. Крупа, городище XI—XIII ст.; 9— с. Боратин, Новостав, довгий вал та острівне городище XI—XIII ст.; 10— с. Чекно, монастир Чесного Хреста; 11— с. Мстишин, городище Княжий двір XII—XIV ст.; 12— с. Ярославичі, городище Княжий двір XII—XIV ст.

Місто виникло на основі розвинутої поселенської агломерації, що склалася протягом VII—IX ст. на давніше заселеній території (теперішні села Пересопниця, Білів, Новостав, Новожуків, Старожуків). В XI ст. Пересопниця займала вже обидва береги р. Стубли на протязі понад 5 км (рис. 13). У цей час вона отримала типову планувальну структуру з дитинцем-градом у центрі (сучасне ур. Шпихлір), який був оточений торгово-ремісничим посадом, що включав Окольний город (первісно укріплений посад) і п'ять ремісничо-торговельних районів.

У XII—XIII ст. в структуру передмість входили численні ремісничі селища, боярські садиби (в літописі згадуються пересопницькі бояри Гліб Зеремійович та Юрій Прокопович), князівські двори Жуків та Клевань, монастирі Різдва Пресвятої Богородиці на острові в ур. Пастівник та Св. Миколи у Клевані.

Після нашестя Батия протягом XIV—XV ст. відбувається зворотний процес розпаду єдиного міського організму Пересопниці на окремі поселення, що завершується у XVI—XVII ст. На території колись великого столичного міста формуються три різні містечка: Пересопниця з монастирем Різдва Богородиці (ліквідований 1630 р.), Жуків та Білів.

За підсумками розкопок 1974—1995 рр. встановлено систему забудови дитинця. Вона була багаторядною. На дитинці та посадах в ур. Пастівник та Замостя досліджено понад 50 житлових та господарських споруд VIII—XIV ст., зафіксовано ділянки розташування щонайменше п'яти храмів XII—XIII ст., встановлено місцезнаходження монастиря XVI—XVII ст. У його мурованих келіях жив і працював «кроткий, смиренний и боголюбивый иеромонах» — архімандрит Пересопницького монастиря Григорій, автор перекладу славетного Пересопницького Євангелія. Досліджено родинний склеп Олени з Чорторійських на Клевані та її чоловіка Євстафія Горностая, воєводи новгородського, на чії кошти було відновлено монастир наприкінці XVI ст.

До найкраще вивчених княжих столиць Волині належать також літописні Дорогобуж та Кам'янець (Городище коло Шепетівки).

Інші поселення. Експедицією досліджено понад 60 укріплених поселень-городищ, які були ядрами міст, замки та общинні центри. Деякі поселення ідентифіковано за згадками в літописах.

Таємницею сповито городище XI—XII ст., розташоване на острові посеред широкої заплави р. Липи неподалік від сіл **Борочичі та Борисковичі**. Це — руїни фортеці. Дев'ять століть, протягом яких посеред болотистої долини р. Липи височать вали, майже не вплинули на висоту укріплень. Їх витривалості могли б позаздрити відомі «Змійові» вали в околицях Києва. Причиною такої стійкості щодо розсування є конструкції з керамічних блоків, які застосовано при зведенні фортеці. Цей будівельний матеріал широко використовували в оборонному будівництві держав Причорномор'я — Хазарії, Болгарії, з якими руські князі мали тісні стосунки: від війн до союзів. Практикувалося й переселення полонених вглиб Волині, землі якої енергійно освоювалися великокнязівською владою. Південним традиціям відповідало нанесення пролощеного орнаменту на гончарну кераміку. На одному з горщиків зберігся лощений знак тризуба (кат. 118), що вказує на князівську приналежність фортеці і застосування запозичених прогресивних технологій місцевими гончарами.

В околицях Володимира (с. Чесний Хрест), Лучеська (с. Мстишин) та Пересопниці (м. Клевань, с. Зарічеськ) було досліджено городища — рештки княжих дворів. Їх укріплена площа становить 1,0—1,5 га.

Важливим центром на пограниччі Київської та Волинської земель був згаданий в літописі під 1149 р. **Чемерин** — одне з найбільших міст Пересопницького князівства. Його роль важливого волосного центру Волині у XV ст. успадкувала **Олика** (Терський С., 2001а). Нині — це село на околиці Олики у Ківерцівському р-ні Волинської обл. Розташоване майже посередині дороги поміж Лучеськом та Пересопницею, судячи з контексту літопису, місто належало до Погорини — на той час удільного Пересопницького князівства (Терський С., 1994а).

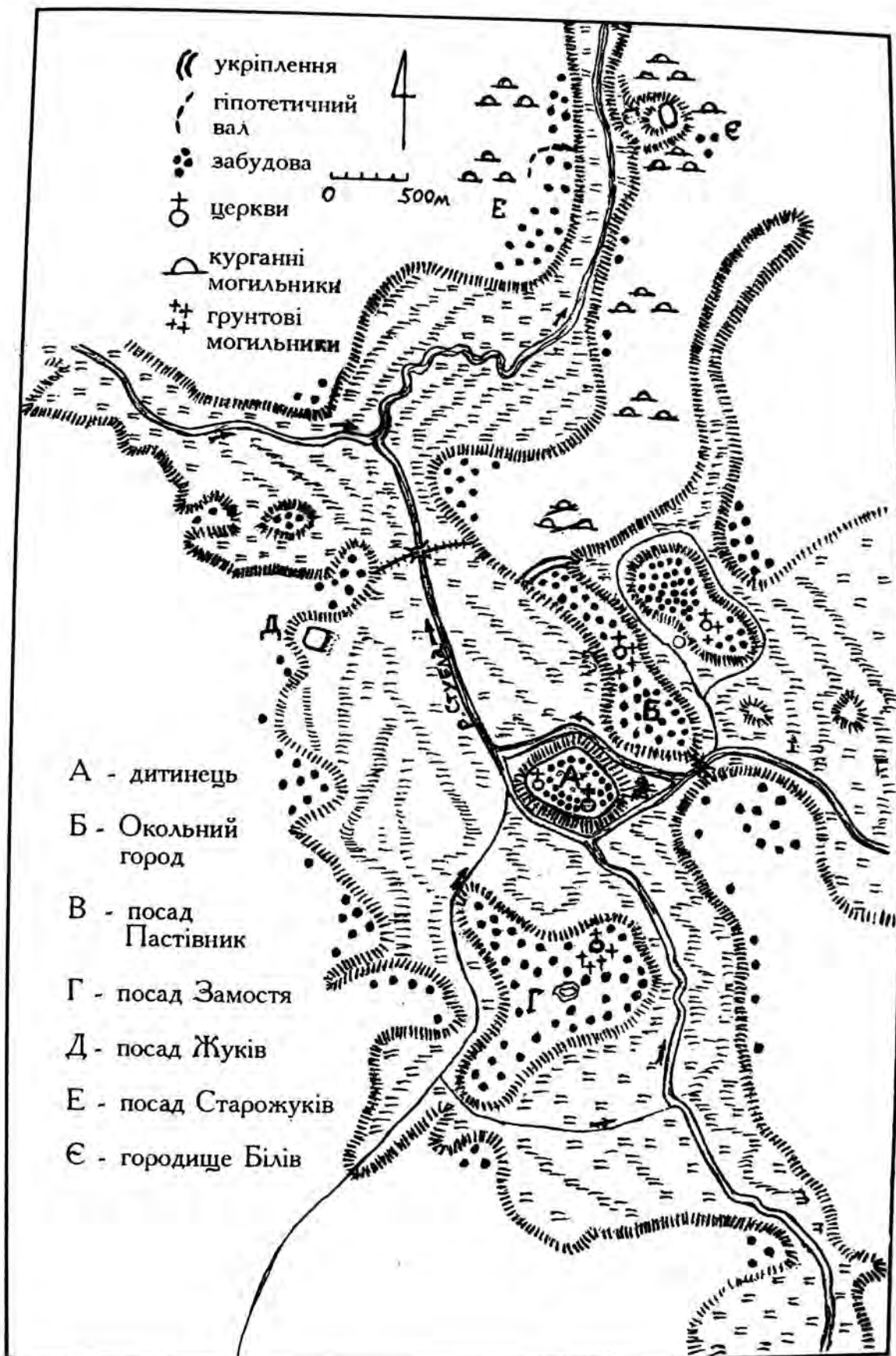

Рис. 13. Пересопниця у X–XIV ст.

Літописний Чемерин, як показали дослідження 1988—1990 рр. (Терський С., 1990—1993), займав обидва береги р. Оличі (нині — Осенище) на протязі понад 5 км до місця її злиття з р. Миловицею (нині — Путилівка). На передмісті Чемерина існувало поселення Олика (рис. 14). Місто мало, ймовірно, типову планувальну структуру з дитинцем-градом у центрі, оточеним ремісничо-торговельним посадом, що включав окольний город (укріплений первісний посад), а також декілька посадських районів. На жаль, укріплення на денній поверхні тепер навіть не помітні.

Місцезнаходження дитинця, де була резиденція княжого посадника, встановити поки що не вдалося. Можливо, замок розташовувався в сучасному ур. Старий курник на західній околиці с. Чемерина (Терський С., 1993д, с. 27) або ж займав ту територію, на якій у XVI ст. було збудовано замок Радзівілів. Сучасні Чемерин та Олика вже тоді складали єдиний поселенський організм. Загальна площа міста X—XIV ст. разом із забудовою на заплаві сягала понад 40 га (рис. 14).

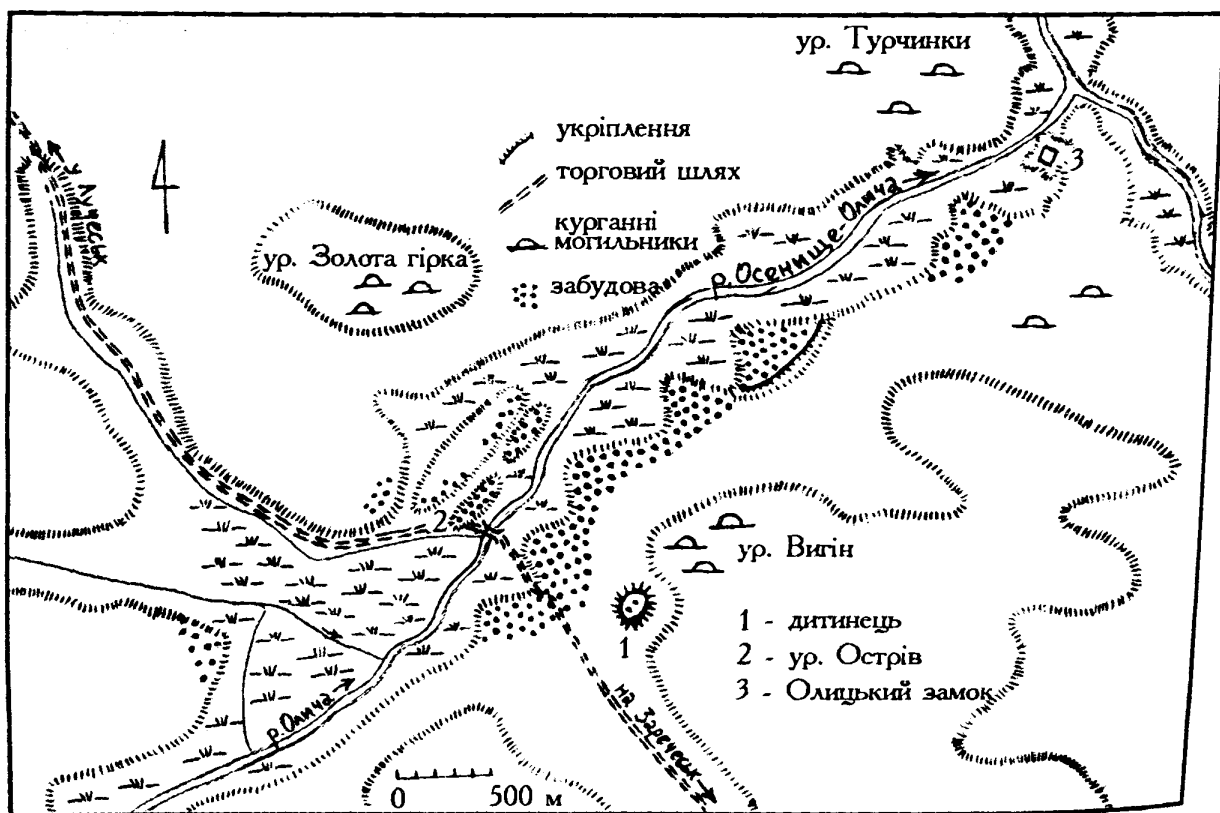

Рис. 14. План поселенського комплексу Чемерина-Олики у X—XIV ст.

Волинська археологічна експедиція провела розкопки на площі близько 300 м² і встановила систему забудови посаду в урочищі Острів (нині — останець в річковій долині поміж селами Жорнища та Чемерин). Будівлі споруджували рядами вздовж річки. У цьому урочищі, а також в околиному городі досліджено 10 об'єктів житлового та господарського будівництва X—XIV ст. Серед них — майстерні чинбарів, гончарів та золотарів.

Особливістю городища XI—XIV ст., ймовірно, боярської (князівської) резиденції в ур. Гребелька на околиці літописних **Бужковичів** було поєднання земляних укріплень замку із ставковим господарством, влаштованим на прибережній ділянці заплави (рис. 15). Як і переважна більшість округлих городищ Волині (Лучеськ, Турійськ, Чорторійськ, Четвертня та ін.), укріплення цього замку захищали площу діаметром 90—100 м. Внаслідок облаштування греблі паралельно берега захищена площа сусіднього поселення — пригородка могла бути більшою.

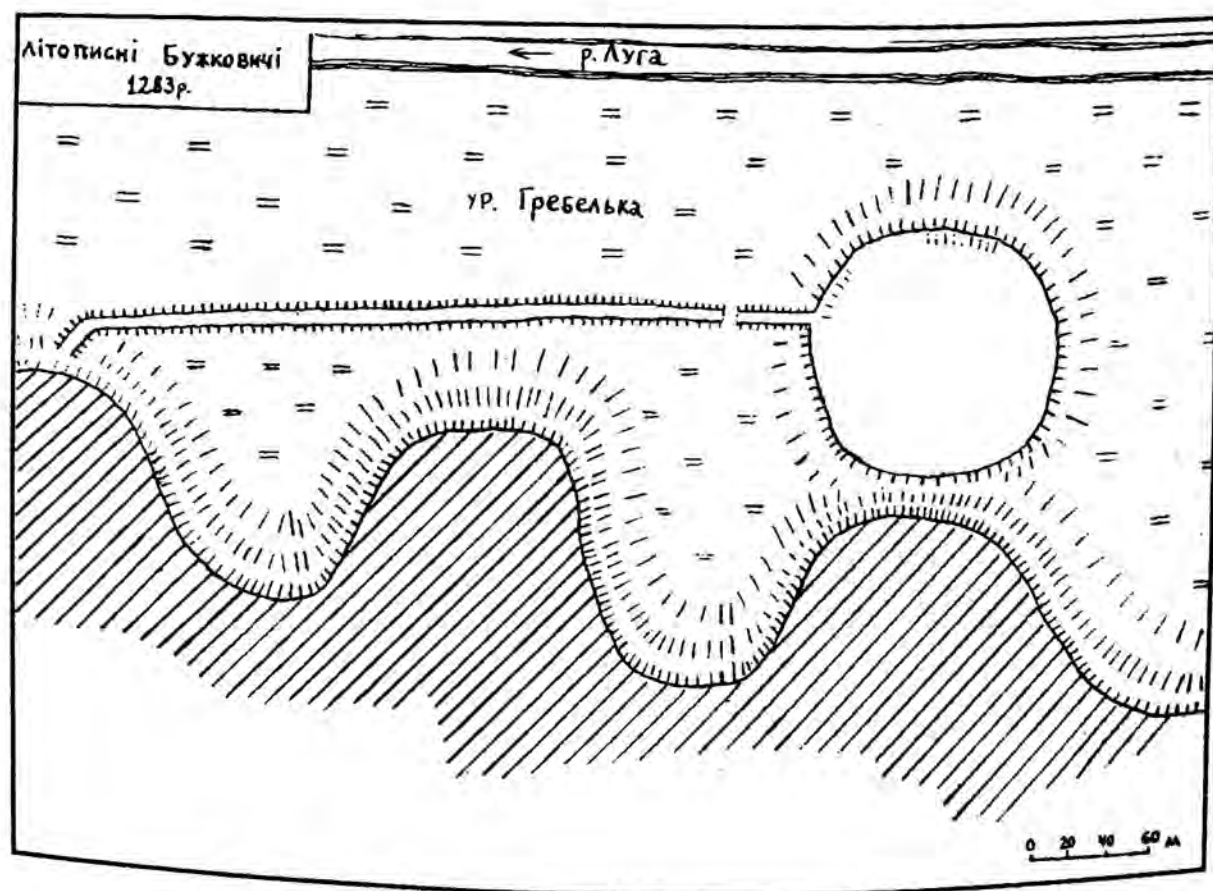

Рис. 15. Пам'ятки X—XIV ст. у с. Бужковичі.
Вказано площу з культурним шаром

Найменше вивченим регіоном Волинського князівства є Полісся. У 1998 р. виявлено та частково досліджено городище XI—XIV ст., розташоване в середній течії р. Стохід за 3—4 км на схід від с. **Тоболи** в ур. Гори (Терський С., 1999д). Комплекс пам'яток складається з таких частин: 1) округлого в плані городища на зразок притулку* діаметром близько 100 м, зміцненого сімома ровами-перекопами, що служили додатковою перешкодою з напільної сторони; 2) пригородка (головного ремісничого посаду) розмірами 130х145 м, що займав решту острова; 3) посадів — ремісничих поселень округи в ур. Лука, Вирок й Острів. У південно-східній частині пригородка на площі близько 50 м² виявлено 3 заглиблені споруди житлового та господарського призначення, в яких зібрано речі дружинників та ремісничі знаряддя чинбарів і золотарів. Проведені дослідження дають підставу припускати, що пам'ятка є залишками князівської фортеці-митниці, спорудженої в XI ст. на пінському торговому шляху під час освоєння Полісся великокнязівською адміністрацією. Цей пункт під назвою Червища вперше згадано у дарчій грамоті короля Казимира Ягайловича боярину Немирі Резановичу від 2 березня 1452 р. (АрЮЗР.— Ч. 8.— Т. 4.— С. 20).

Про забудову городищ X—XI ст. найбільше даних маємо завдяки розкопаному майданчику з укріпленнями в ур. Вали поблизу с. Городище коло Чарукова (Кучинко, 1996).

Переважна більшість населення Волині проживала в цей час у неукріплених **селищах**, які склалися з двох-трьох, а інколи, судячи з великої площі, на якій зібрано археологічний матеріал, — десятків садиб. Будинки споруджували, як правило, в ряд вздовж ріки чи яру. У 1988—1990 рр. невеликими площами досліджено сільські поселення Перемилівка, Дідичі та ін. (Терський С., 1990Б, 1995А). Селища XI—XIII ст. розташовувалися переважно групами, концентруючись навколо городищ або найбільших за площею т. зв. центральних поселень. Спостерігається значне

* Городище-притулок використовувалося лише як тимчасове помешкання та, можливо, для проведення громадських заходів.

зменшення площі селищ та зміни в їх топографії протягом XII—XIII ст. у порівнянні з X—XI ст.

Головним критерієм вибору місця для забудови поселення була наявність води: річки або озера. Тому багато поселень зі своїми житлами та господарськими спорудами витягувалися вздовж лінії берега інколи на 1—2 км. У тому випадку, коли поселення засновувалося на мисі, острові або підвищенні посеред заплави, це давало змогу зосереджувати його забудову на порівняно незначній площі. Саме в такий спосіб розплановано більшість городищ. Житла будувалися переважно на рівних ділянках берега, не далі як 40—50 м від краю заплави.

Протягом XI—XIII ст. кліматичні умови на Волині змінювалися, що вагомо впливало на розміщення поселень залежно від рівня води в ріці та тип житла. У X—XI ст., коли ступінь засухи та середньорічна температура були відносно високими, багато селищ займало підвищення посеред заплави та понижені ділянки берега (Городок на р. Черногузці, Мительно), а в XII— на поч. XIII ст., коли вологість клімату зростає, селища, а також городища частіше почали розташовувати на високих берегах і горбах (Вербаїв, Конюхи). Метеорологічними умовами слід, очевидно, пояснювати й поширення з початку XII ст. наземних жител.

Матеріальна культура Волині X—XV ст.

На основі досліджень 1986—2000 рр. сформовано велику колекцію археологічних знахідок, яка зберігається у фондах Володимирського та Львівського історичних музеїв, Луцького історико-культурного заповідника та Рівненського краєзнавчого музею. Великі синхронні речові комплекси дозволяють різнобічно проілюструвати матеріальну культуру західноукраїнських земель у X—XVII ст. та є важливою засадою для хронології як масового археологічного матеріалу, так і конкретних поселенських пам'яток.

Будівлі. Археологічно підтверджено початок монументального храмового будівництва у II пол. XII ст. у Володимирі, Лучеську та Дорогобужі.

При містах часто споруджували осередки християнської церкви — храми і монастирі. Лише у Володимирі було більше десяти храмів. Про їх зовнішній вигляд можна судити з Успенського собору, зведеного за князя Ізяслава Мстиславовича в 1156—1160 рр. і відбудованого з руїн у XIX ст. (рис. 16). Стіни прикрашали фресками, а підлогу — мозаїкою з різнокольорових полив'яних плиток. Храми у містах будувалися переважно з плоскої цегли — плінфи. Про величний вигляд столиці Волині — Володимира, свідчить відгук угорського короля Бели IV, записаний літописцем: «Такого города не знайшов я і в німецьких країнах».

Дерев'яне храмове будівництво археологічно дослідити буває найважче. Єдиний фізично збережений дерев'яний храм

Рис. 16. Володимир. Успенський собор 1156—1161 рр.
Худ. А.Чорпіта. 1930 р. Літографія

кін. XIV ст. досліджено протягом 1992—1993 рр. у Лучеську на Ринковому майдані (рис. 17). Церква довжиною 7 м зведена з тесаних прямокутних у перерізі брусів, з'єднаних «в замок» з випуском кінців. До центрального зрубу, що мав розміри орієнтовно 4,3х4,2 м, із заходу та сходу вздовж центральної осі до нави прилягали два менші зруби розмірами 3,0х1,5 м — вівтар та бабінець. Поруч стояла прямокутна в плані дзвіниця каркасно-стовпової конструкції розміром 3,0х3,0 м (Терський С., 1998д). Описані споруди — на сьогодні єдині з вивчених пам'яток дерев'яної храмової архітектури України XIV ст., які поєднують добре відоме з природи храмове будівництво XVI—XVII ст. та пам'ятки XII—XIII ст., досліджені археологічно (рис. 18).

Слідами невиявлених поки що храмів є знахідки глиняних плиток для підлоги у Володимирі та Пересопниці (кат. 42, 95), а також уламок панікадила (кат. 89).

Традиційним типом житла на Волині протягом багатьох століть була однокімнатна дерев'яна будівля. Вона з'явилася тут ще в V—VI ст. н. е. і проіснувала в окремих випадках майже до XIX ст. Житла були заглибленими в землю, через що їх називають напівземлянками. Пересічне житло XI—XIII ст. було невелике за розмірами. Його площа не перевищувала 30 м². У кожному житлі, найчастіше навпроти входу, будували глиняну піч. Її розміри становили, як правило, 1х1 м в плані,

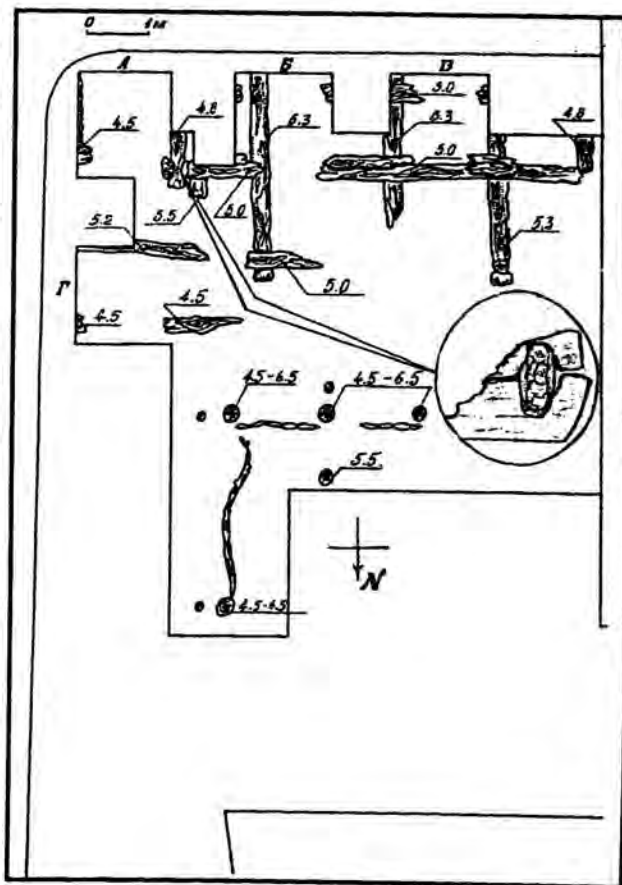

Рис. 17. Лучеськ. Середмістя.
План решток дерев'яної
тризрубної церкви
Св. І. Хрестителя та дзвіниці
каркасно-стовпової конструкції
XIV ст. Розкопки 1992—1993 рр.

а висота — 0,5—0,8 м. Форма печей — округла або квадратна. Хата була курною, оскільки піч не мала димаря (рис. 19)*. Зверху

Рис. 18. Середмістя. Погост церкви Св. І. Хрестителя у XIV—XV ст.
Реконструкція загального вигляду архітектора Р. Г. Метельницького

* Вперше димарі з'являються в найбагатших жителях вже у XIII ст.

на куполі печі виліплювали з глини жаровню для сушіння зерна та випікання хліба або ж залишали отвір для горщика.

Найпоширенішою конструкцією стін був зруб. Розкопками на посаді в ур. Замостя в Пересопниці також підтверджено застосування каркасної конструкції стін житла наприкінці X ст. Долівка була найчастіше глинобитною, проте відомі випадки, переважно у містах, коли підлогу вистеляли деревом. Протягом XII—XIII ст. в житлах частіше з'являються вікна, хоча їх поява, на думку М. Грушевського (1991 [1913], с. 272—274), губиться у сивій давнині. У хатах, окрім лежанки (літописна «одръ»), що фіксується як глиняний останець при одній із стін напівземлянки, були дерев'яні меблі: стіл, стільці, лави. «Кліті» — хатні комори, згадані в літописі, являли собою напівпідвали (цокольні поверхи). Їх роль первісно виконували ями у долівках або в стінах напівземлянки.

Поряд із житловими будівлями на поселеннях будували різні господарські приміщення: хліви, комори тощо. Арабські мандрівники ще в X ст. описували лазні, які їм доводилося бачити в тогочасних сільських поселеннях на Волині. Починаючи з XIV ст. у Львові діяли громадські лазні, в яких гаряча вода циркулювала керамічними водогонами. У деяких селищах Волині IX—XV ст. археологи відкрили спеціалізовані ремісничі майстерні гончарів, металургів. Будівлі мали значно меншу площу від жител, а їх горни-печі нерідко врізувалися в стінку котловану напівземлянки.

Розкопками у Володимирі та Лучеську протягом 1996—2000 рр. відкрито невідомий до цього в архітектурі ГВД тип цивільних будівель — т. зв. «хата в хаті»: одно-двоповерховий палац

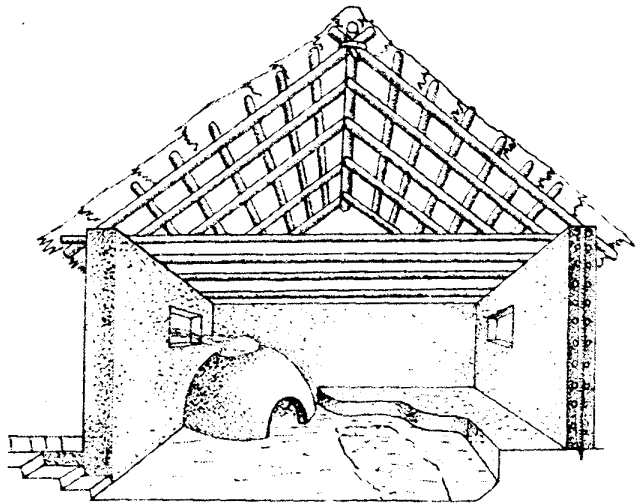

Рис. 19. Пересопниця, ур. Шпихлір (дитинець), хата майстра-костеріза XII ст. Реконструкція В. С. Терського за Г. Б. Федоровим

каркасно-стовпової конструкції з галереєю навколо, що підтримувала перекриття. У конструкції цих будівель часто з метою утеплення підвалу та наземного поверху стіни обмазували масивним (10—17 см) шаром глини, вимішаної зі соломою. З огляду на значну кількість великих фрагментів перепаленої глини припускаємо можливість її застосування для заповнення конструкції каркасу (т. зв. фахверку) другого поверху цього будинку. На ймовірність східного походження такого типу будівель може вказувати присутність великої кількості імпорту із міст Золотої Орди. У XIII—XIV ст. волинські міста забудовувалися дерев'яними будинками, які окрім кліті могли мати другий поверх. Їх досліджено у Володимирі, Лучеську та Пересопниці. Забудова була упорядкована, про що свідчить вимощування вулиць деревом, виявлене у Володимирі, Белзі та Лучеську.

Сільське господарство та промисли. Основне населення кожного міста складалося з ремісників та купців, проте основою господарства як великих міст, так і сіл в цей час було сільське господарство, а точніше — хліборобство при одночасно важливій ролі тваринництва. Рільництво було орним: як основні знаряддя праці при обробі ґрунту застосовували тяглові орні. До них належали вузьколезе рало без полоза, широколезе рало з полозом, однозуба чи двозуба сохи. Більшість сільськогосподарських знарядь виготовляли з дерева та обладнували залізним робочим наконечником.

Найбільш поширеним було рало, перша конструкція якого обладнана вузьколопатовим залізним наральником. Його знайдено у Володимирі-Волинському, Луцьку (розкопки 1989 р.) та на поселеннях X—XI ст. поблизу сіл Ставище (кат. 143) та Остріїв (Млинівщина). Рало лише розпушувало ґрунт, але не перевертало землю. Досконалішим знаряддям був плуг, що складався з ножа-чересла, котрий розрізав ґрунт, і широкого наральника або лемеша, який підрізав його знизу. Спеціальна дошка перевертала підрізані пласти. Широколопатові наральники знайдено у Володимирі-Волинському, Городищі коло Чарукова, Пересопниці та Пліснеську. Чересла виявлено в Луцьку (розкопки 1990 р. в замку) та

Пліснеську, а також в Городищі коло Шепетівки. У лісових районах Волині, зокрема на Поліссі, найвищим досягненням землеробської техніки була двозуба соха з асиметричними сошниками.

Окрім тяглових орних знарядь, широко використовували заступи й мотики. Заступи виготовляли з дерева, а на робочу частину насаджували залізне окуття. Його залишки виявлено на дитинці Лучеська (розкопки 1990 р.), в Пліснеську, Дорогобужі, Городищі поблизу Чарукова. Серед знарядь збирання врожаю найбільш поширеними були серпи. Декілька їх знайдено у Володимирі-Волинському, Лучеську (кат. 74), Пересопниці (кат. 108), Дорогобужі, Городищі коло Чарукова, Пліснеську, Старому Таражі, Городищі коло Шепетівки, а також у Шумську, Муравиці й Дорогичині. Серпи XI—XIII ст. дещо нагадували теперішні, але мали ширше й ледь зігнуте лезо.

Поряд із серпами для збирання врожаю використовували коси. Їх виявлено на городищах у Дорогобужі, Перемилі, Пліснеську, Городищі коло Чарукова, Шумську та Городищі коло Шепетівки. Давньоруські коси були значно коротші від теперішніх і мали грубіші та ширші леза.

Частими знахідками в давньоруських містах і селищах є жорнові камені. Їх знайдено, зокрема, у Городищі коло Чарукова, Дорогобужі, Муравиці, Пліснеську (аж десять штук), на посаді Замостя в Пересопниці. У Володимирі в ур. Апостольщина протягом 1999—2000 рр. відкрито комплекс споруд князівського гумнища — складу зерна. Сюди входили, окрім вже згаданого палацу-резиденції боярина-гуменника, хата мельника та не менше восьми заглиблених зерносховищ об'ємом близько 6 м³ кожне з дерев'яною надбудовою.

Подібні, але менші за об'ємом ями-зерносховища, які споруджувалися для потреб сільських общин, мали спрощену конструкцію: їх материкові стінки іноді попередньо випалювали.

Про широкий асортимент сільськогосподарських культур, відомих у цей час, можна судити із знайдених у Володимирі, Лучеську, Колодяжинському та Райковецькому городищах (Східна

Волинь) зерен пшениці, жита, ячменю, вівса, проса, гречки, насіння гороху, бобу, льону, коноплі. Очевидно, що ті ж культури вирощували в XI—XIII ст. землероби інших поселень Західної Волині. Обвуглені зерна пшениці знайдено на городищі Муравиця, вівса та жита — в Угровську, ячменю — у селищі коло Ріпнева (Верхнє Побужжя) та в Угровську, проса — в Муравиці, Белзі, Угровську, Пліснеську та Дорогичині. Серед бобових найчастіше трапляється горох.

Важливу роль відводили тваринництву, про що свідчить розташування найбільших поселень у місцях, де заплава ріки була відносно найширшою. У ті часи береги рік, як і більшу частину території Волині, вкривали праліси. Для заняття рільництвом потрібно їх було часто викорчовувати. Наявність широкої заплави створювала вигідні умови для ведення тваринництва.

Аналіз кісток тварин, виявлених під час розкопок в Луцьку, Перемилі і Чемерині, свідчить, що серед домашніх тварин перше місце займала свиня, друге — велика рогата худоба, третє — коза-вівця, четверте — кінь. Окрім цього, в Чемерині знайдено кістки курей, домашніх гусей, качок, собак.

Про використання овечої вовни для ткацтва свідчать часті знахідки пружинних ножиць для стрижки овець (Луцьк, кат. 76), Пересопниця, Дорогобуж, Городище коло Чарукова).

Полювання, судячи з остеологічних знахідок у містах Волині, відіграло другорядну роль. Особливо це стало помітним у XII—XIII ст. Підсобним заняттям було також рибальство. Рибальські гачки та гарпуни знайдено у Володимирі (кат. 66), Лучеську, Пересопниці та Белзі, а в Пліснеську та Пересопниці — ості.

З літопису відомо про велике поширення бортництва. У льосі XV ст., дослідженому в середмісті Лучеська, знайдено сховані на зиму вулики. Однак знахідки знарядь бортництва на Волині трапляються рідко. З їх числа відомі лише спеціальні ножі для вирізування стільників (т. зв. медорізки) та залізні шипи для взуття, у якому лазили по деревах до бортей з бджолами. Обидва ці знаряддя виявлено на городищі літописної Пересопниці.

Ремесла. Завдяки тривким властивостям кераміки археологія дає найповнішу характеристику гончарству. Глиняний посуд був, очевидно, найбільш масовими виробами міського та сільського ремесла. Волинська кераміка кінця X—XI ст. з каолінової глини славилася своєю якістю на землях Русі. З кінця X ст. весь керамічний посуд виготовляли на гончарному колі. Глиняний посуд випалювали на відкритому вогні у звичайних печах. Проте вже в XI ст. з'явилися спеціальні одно- та двоярусні гончарні горни. Їх виявлено на Городищі коло Чарукова, в Муравиці та Печірній. Останнє поселення, можливо, було спеціалізованим селищем гончарів, які забезпечували своєю продукцією населення навколишніх міст і сіл. Майстерні гончарів XIII—XIV ст. досліджувалися в околицях Лучеська (Озерце, Рованці, ур. Панський город).

Волинські гончарі виготовляли різноманітні форми глиняного посуду — горщики, сковорідки, миски, покритки, черпаки, дзбани тощо. Особливим видом керамічного виробництва було виготовлення полив'яних глиняних плиток для вимощення долівки світських і церковних будівель. Велику кількість цієї продукції виявлено на території міст Володимира-Волинського, Луцька, Пересопниці, Перемиля, Пліснеська.

У II пол. XIII—XIV ст. полив'яні плитки досягають товщини 3—4 см. Їх продовжували широко застосовувати у Львові, Кам'янці-на-Поділлі, Лучеську та Володимирі. На окремих плитках з'являється рельєфний орнамент (кат. 42).

Аналіз зібраного матеріалу показав, що посуд II пол. XIII—XIV ст. повністю зберігає традиції гончарного ремесла XII—II пол. XIII ст. Основним прийомом оформлення вінця посуду був валик. Нерідко його оздоблювали косими насічками. Асортимент гончарної продукції, якою користувалися волиняни, поступово розширювався. З середини XIII ст. у побуті заможних верств міщан стають популярними дзбани, макітри та сковороди (пательні, ринки, латки) з пустотілою граненою ручкою на трьох гранованих ніжках. Масово застосовують клеймування посуду.

Внаслідок зростання західних впливів з XIV ст. в містах поширюється, поступово витісняючи традиційний, сіроглиняний посуд, виготовлений за новою технологією. Здебільшого його оздоблювали характерним врізним орнаментом, округлими та косими вдавленнями на виступаючих горизонтальних поясах, інколи — смугами з косих променеподібних врізів.

Користувалися також посудом, прикрашеним на шийці та опуклій частині корпусу виступаючими поясками зі штампованим орнаментом: три випуклі косі лінії, які чергуються з такими ж косими лініями, але нахиленими в протилежний бік, або рельєфна хвиляста смуга (кат. 18), що засвідчувало західні впливи (Терський С., 2001б, с. 211). Подібно орнаментоване начиння більш звичне для Володимира та Львова, меншою мірою — для Лучеська (Терський С., 1995в, с. 86—87) і практично не відоме у містах Східної Волині, поза межами німецької колонізації. З сер. XIV ст. спостерігається відмінність в оформленні гончарної продукції міст Західного Побужжя — територій, що опинилися у сфері впливу міської культури Польщі та Луцької землі, яка зберігала ще старі традиції.

На рубежі XIV—XV ст. внаслідок удосконалення технології поширюється більш тонкостінний посуд, однотонний на зламі, орнаментований канелюрами — прямим горизонтальним рифленням, з потовщеним назовні краєм вінець та виїмкою для покритишки, який поступово стає основним (Терський С., 1996є, с. 90). Відзначено, що, починаючи з рубежу XIV—XV ст., у містах із переважаючою німецькою колонізацією посуд має мало спільних рис з керамікою попереднього періоду.

Найважливішими для XI—XIII ст. було залізоплавильне та ковальське ремесла. Із заліза виготовляли всі основні знаряддя праці та предмети озброєння. Залізо добували з болотної руди в сиродутних горнах, які, судячи за матеріалами розкопок на городищі в Пересопниці, мали вигляд циліндричних глиняних печей діаметром 1—1,5 м, у верхній частині було обладнано отвір для завантажування деревного вугілля та руди, а внизу — декілька отворів для подавання повітря. Залишки залізоплавильних печей-

домниць виявлено також у Дорогобужі та на поселенні в ур. Димниця на березі Західного Бугу поблизу Ромоша. Керамічні сопла (глиняні трубки з отвором діаметром 2—2,5 см), якими подавалося повітря у домницю, знайдено і в таких сільських поселеннях, як Гораймівка та Дідичі Волинської обл., Більче, Дюксин та городищі X—XI ст. в с. Бичаль Рівненської обл.

Ковалі плавлять залізо й у звичайних глиняних горщиках. У Пліснеську натрапили на крицю, що за формою відповідає нижній частині горщика. На Городищі коло Чарукова знайдено придонну частину горщика із залишками розплавленого заліза, а в Пересопниці — горщик, заповнений промитою болотною рудою. Добуте кричне залізо проковували на спеціальних ковадлах, внаслідок чого з нього видаляли рештки шлаків.

Найбільш масовою продукцією ковалів були ножі, цвяхи, сільськогосподарські знаряддя, ремісничі інструменти — сокири, молотки, пробійники, пили, струги (кат. 27), зброя — наконечники стріл і списів, булави, кістені тощо, кінська зброя — вудила, стремена, остроги, пута і т. п., предмети побуту — замки, ключі, кресала, пряжки тощо.

Важливим матеріалом як у будівництві, так і при виготовленні предметів побуту були камінь та дерево. Протягом IX—X ст. для пряслиць та ливарних форм широко застосовували крейдяний вапняк. У XIV ст. відновлюються традиції використання крейди для виробництва побутових виробів на Волині. Так, у багатьох спорудах сер. XIV ст., розкопаних у Лучеську та Володимирі, знайдено аморфні шматки крейди. В об'єкті № 27 (Володимир, ур. Апостольщина) виявлено крейдяний тягарець (рис. 20; кат. 51; відомі аналогії серед знахідок із замкових споруд XIV ст. Черська: Kiersnowska, 1986, s. 68—73, 95). Подібно, як у Черську, у Володимирі та Лучеську в сер. XIV ст. крейдяний вапняк набув поширення у зв'язку з використанням його як будівельного матеріалу для фундаментів королівського замку та як сировини для виготовлення різних побутових предметів. Масивніші вироби з крейди XIII—поч. XIV ст. трапляються у Холмі (Gołub, Dzieńkowski, 2000, s. 124).

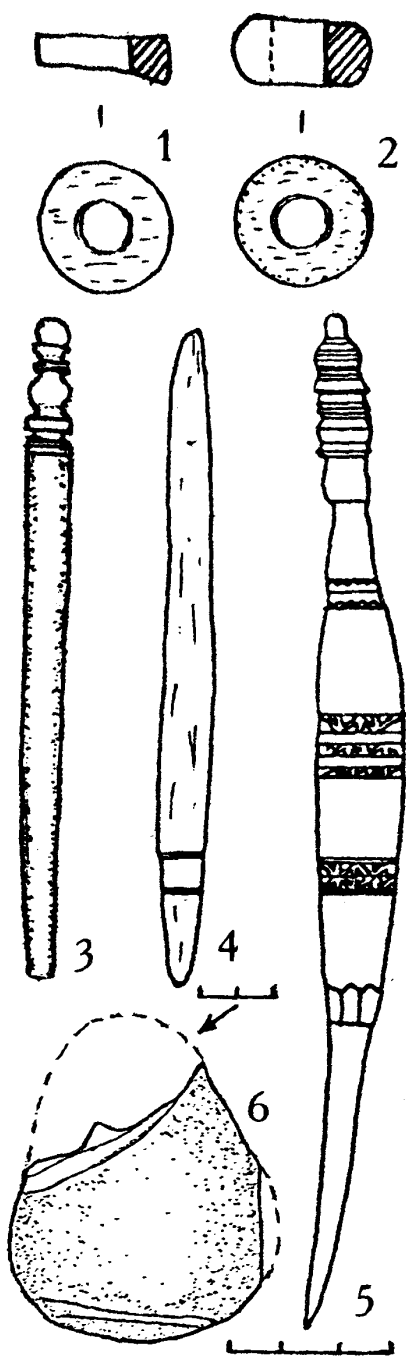

Рис. 20. Предмети ткацтва XIV–XV ст. Володимир, ур. Апостольщина:
 1, 2 (кат. 38–39) — шифер;
 3 (кат. 52) — кістка;
 6 (кат. 51) — крейда; 4, 5 —
 дерево (Львів, Старий Ринок).
 Розкопки 1997, 1999–2000 рр.

Протягом X—XIV ст. у ткацтві продовжували використовувати шиферні пряслиця.

Їх хронологічний діапазон у містах Волині (Лучеськ, Пересопниця) — кін. X—XIV ст. У післямонгольський час продовжувалися традиції місцевого виробництва пряслиць з привізної сировини. Тоді в багатьох містах у басейні р. Прип'ять існували майстерні з обробки овруцького шиферу (Сергеева, 1993, с. 122). Пряслиця цього часу, як правило, менші за розміром (рис. 20; кат. 38, 39). Пряслиця та ручні веретена зникли остаточно у XV ст. з появою прядок. Дерев'яні веретена знайдено у Львові та Звенигороді, а кістяне — у Володимирі (рис. 20; кат. 52).

Завдяки чудовим консервуючим властивостям ґрунтів (висока вологоємність та перенасиченість органічними відходами), що складають потужні культурні напластування міст Володимира, Луцька, Каменя-Каширського, Белза, а також наявності значної кількості дубильних речовин у ґрунті, що, запобігають гниттю органічних решток, під час розкопів виявлено залишки дерев'яної забудови. У містах часто трапляються знахідки деревообробного інструменту — сокир, пил, доліт, свердел, різців тощо. З дерева вистругували різноманітні предмети побуту — ложки, гребені, посуд.

Важливим матеріалом для виготовлення предметів побуту, перш за все, голок, проколок, гребенів, ложечок для чищення вух, гудзиків тощо були кістка і ріг. Вироби з цих матеріалів прикрашали переважно врізним лінійним або хвилястим орнаментом, а найчастіше — візерунком у вигляді кола з крапкою посередині — т. зв. солярного знаку, що символізував сонце. Хоча християнізація Волині в XI—XII ст. завершилася, відголоси давніх дохристиянських вірувань стосовно головного божества — сонця — Даждьбога, або Хорса (Корса) ще зберігалися у народній свідомості. Характерним для XII—XIII ст. є гребінь з розкопок В. Терського на дитинці Пересопниці. На знахідці солярний язичницький знак поєднується з християнським символом — хрестом (рис. 21).

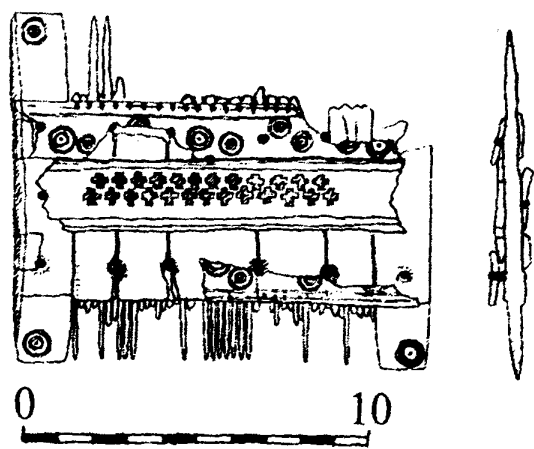

Рис. 21. Пересопниця,
ур. Шпихлір, дитинець.
Кістяний гребінь XII—XIII ст.

Велику роль у побуті мало чинбарство та шевське ремесло. Численні знаряддя праці — шила, ложила зібрано на більшості досліджуваних пам'яток. За розкопками у Володимирі, Лучеську, Тоболах та Львові виділено ще одну категорію ремісничих споруд — спеціалізовані чинбарські майстерні.

Фах золотаря на Волині був чи не одним з найдавніших. Про поширення на цих теренах самобутнього золотарського ремесла вже у IX—X ст. свідчать розкопані три золотарські майстерні: одна (IX ст.) — у Пересопниці та дві (X ст.) — у Лучеську. Ці робітні поки що перші серед споруд цього типу, виявлених на Волині.

Золотарська майстерня кін. IX — поч. X ст., яку досліджено у 1998 р. на посаді Замостя у Пересопниці, була заглибленим у землю приміщенням, від якого зберігся неправильної форми чотирикутний котлован розміром 4,6х4,6 м з прямими

вертикальними лесовими стінками висотою 0,5—0,6 м (рис. 22). Для дерев'яних стін каркасно-стовпової конструкції в ньому були залишені материкові останці шириною до 0,15 м. Прямокутно отесані стовпи діаметром до 0,4 м, що стояли по кутах та по середині стін, були закріплені у ямах глибиною до 0,5 м. Вони тримали на собі каркас з дерев'яних дощок та перекриття з очерету й глини. Первісна долівка споруди виявлена на глибині 1,5—1,6 м від сучасної поверхні. У процесі експлуатації майстерні на її долівці було викопано п'ять ям-льохів, щільно заповнених плиткоподібними шматками міцно випаленої глини — рештками від ремонту виробничої печі. У північному куті майстерні на рівні долівки знаходилася кубоподібна піч висотою близько 0,5 м (без купола, що впав). Із західної сторони корпусу печі влаштовано продух довжиною 0,4 м та діаметром 0,3 м.

Про асортимент виробів цієї найдавнішої з відомих на Волині майстерень золотарів свідчить знахідка бронзової бляшаної кульки діаметром 0,5 см та половинка крейдяної ливарної форми (кат. 125).

Ще одну пам'ятку золотарського ремесла виявлено серед поховань X—XI ст. на могильнику Пересопниці. Поряд з покійником лежала маленька скринька, окута залізом, у якій були невеликий молоток, залізне коваделко, дев'ять маленьких бронзових предметів в шкіряному мішечку і дев'ять залізних. Поруч лежали дві ваги: маленька з бронзовими чашечками та велика, із залізним стрижнем (рис. 23). Маленькі бронзові предмети зі шкіряного мішечка, як і залізні, вважалися спочатку тягарцями для ваги, а похований — купцем. Однак, як зауважив М. С. Грушевський (1991 [1913], с. 266), який аналізував ці матеріали, маленькі залізні і бронзові предмети є ніщо інше як матриці для штампування прикрас.

Прикраси, виготовлені способом штампування було поширено й пізніше у XII—XIII ст. Саме цим часом датується матриця, знайдена на території приміського ремісничого осередку Дядьковичі поблизу Пересопниці.

Напівземлянкову споруду майстерні золотаря II пол. X ст. досліджено у 1991 р. під валом дитинця Лучеська. Вона мала розміри 2,9x2,5 м, була заглиблена на півметра, в північно-західному куті знаходилася врізана в земляну стінку нішоподібна трапецієподібна в плані піч з устям шириною 30 см (рис. 24). У заповненні споруди, окрім форми, знайдено обгорілий тигель для плавлення металу, шлаки кольорових металів, ошлаковані стінки горщиків, кістяну проколку та безліч уламків керамічного посуду й кісток свійських тварин.

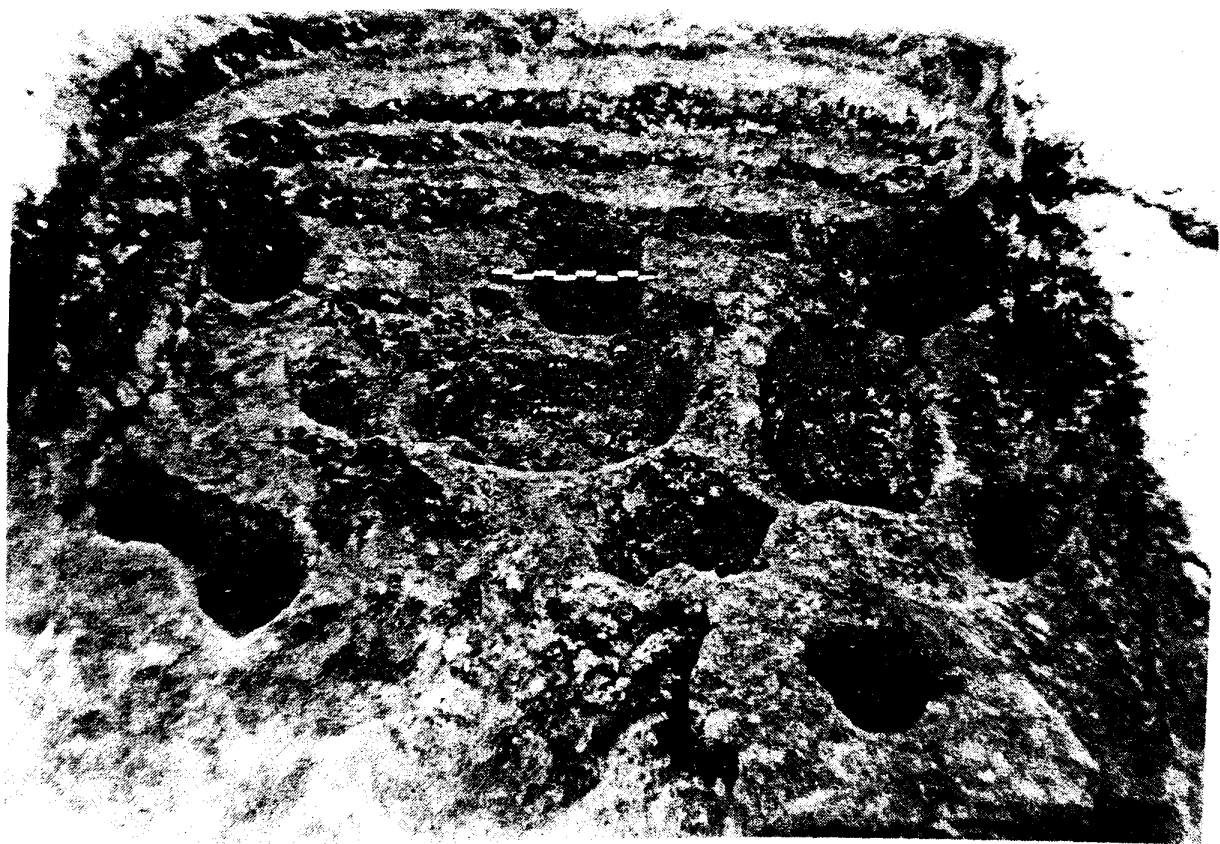
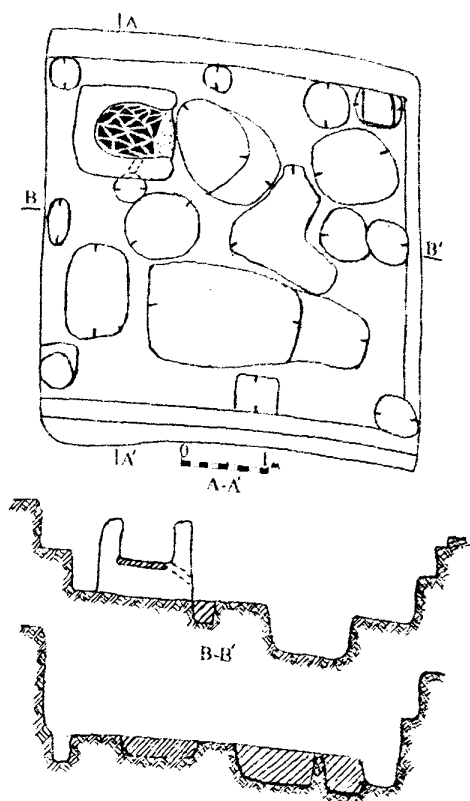

Рис. 22. Пересопниця, ур. Замостя (південний посад). Заглиблена частина найдавнішої з відомих ювелірних майстерень IX ст. на Волині. Розкопки 1998 р.

Рис. 23. Пересопниця. Речі з поховання ювеліра X—XI ст. Розкопки К. Мельника. 1898 р.

Вироби місцевих золотарів X—XI ст., виконані у середземноморському стилі, який прийшов на Волинь з Візантії через Велику Моравію, знайдено на могильниках у найглухіших закутках краю. Про поширення золотарського виробництва свідчать також знахідки фрагментів ливарних форм для відливання прикрас, у Володимирі (кат. 9), Шумську та на поселенні поблизу Городка на р. Черногузці. Форми виготовлено з місцевої мергельної крейди — матеріалу, добре відомого волинським каменерізам.

Серед асортименту виробів волинських золотарів — скроневі кільця, у т.ч. гроноподібні підвіски

волинського типу, ковтки, персні, медальйони, нашийні гривни, пряжки, намисто, енкалпіони (хрести, складені з двох стулок) тощо.

Золотарське ремесло досягло найбільшого розвитку у XIII—XIV ст. Про це свідчать знахідки ікони-напівфабриката з бронзи та ливарного хвоста в одній із споруд на ур. Пастівник у Пересопниці, а також поширення характерних інструментів. Так, спрацьований молоток, знайдений на Окольному городі у Пересопниці (кат. 99), судячи з аналогій, був пов'язаний із золотарським ремеслом. Залізні пінцети із затискачем виявлено у Дорогобужі та Чемерині (кат. 135), що свідчить про поширення золотарської справи у пересопницькій окрузі. Вироби золотарів — окуття ікон, підсвічники, хороси (панікадила, кат. 89) широко використовувалися у церквах. Щоправда, масивні бронзові хороси прийнято відносити до предметів імпорту. Пересопницька знахідка свідчить, що виготовлення мідних литих хоросів було налагоджено в містах Північно-Західної Русі до XIV ст.

Традиції художньої культури домонгольського періоду до певної міри консервуються у золотарському мистецтві. Прикладом цього є Сокальський та молотівський скарби. Проте в часи Петра Ратенського, як зазначають писемні джерела та мистецькі твори, існували тісні культурні зв'язки з Прусією, Чехією, Угорщиною, Німеччиною, Римом (Овсійчук, 1999). Яскравим зразком цього є відома печатка короля Юрія I, де на одній стороні на західний лад зображено озброєного вершника, титулованого «REX RUSSIE», а на звороті — короля на троні в зубчатій короні зі скіпетром у руках. За висловом М. Грушевського, ця печатка є найранішим документальним слідом західноєвропейських культурних впливів на княжому дворі (1993 [1905], с. 113). У XIV ст. поширюються підписні боярські персні-печатки з гравійованим геральдичним зображенням у двох колах — цей тип принесений з Чехії. Наприкінці XIV ст. підписи на перснях галицьких бояр нерідко виконують латинськими готичними літерами (рис. 25: 4; Терський С., 1997а).

У період існування ГВД набули поширення характерні для II пол. XIII—XIV ст. енкалпіони-квадрифолії. У колекції музею є три енкалпіони цього типу, що походять з Поділля. Один такий хрест виявлено на околиці Лучеська (Терський С., 20016; рис. 25: 1). Волинські виробники нерідко орієнтувалися на київські зразки. З місцевої майстерні, очевидно, походить екземпляр із селища Козлів біля Локачів, переданий до Локачинського народного музею (рис. 25: 3).

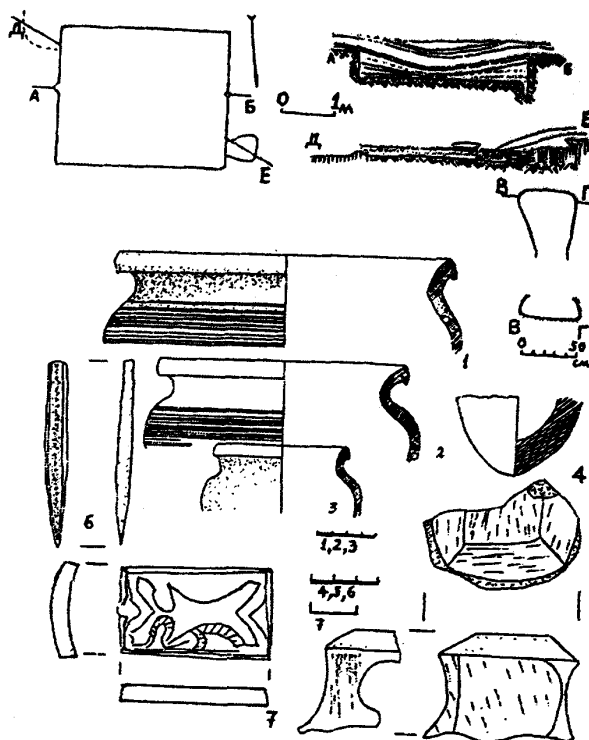

Рис. 24. Лучеськ. Замок (дитинець). Ювелірна майстерня X ст. та знайдені в ній предмети. Розкопки 1991 р.

Скляне виробництво з'явилося на галицько-волинських землях ще в передмонгольський період. Цей здогад підтверджують знахідки, ймовірно, склоробної майстерні у Звенигороді, а також численні скляні вироби з городища на р. Серет в околицях Зборова, плитки до підлоги, для поливи яких використовували скломасу.

У II пол. XIII ст. спостерігається певний занепад місцевого виробництва скляного посуду. Цьому могла сприяти конкуренція з продукцією, що завозилася з міст Золотої Орди (Терський С., 2000б, с. 186). Дослідженнями торговельних зв'язків України-Русі доведено, що до початку XIV ст. скляний посуд імпортували також зі Сирії (Дашкевич, 1994, с. 41).

Виробництво найпримітивніших предметів — скляних перснів, браслетів, намистин, скроневих кілець тощо продовжувало функціонувати у попередньому обсязі, можливо, навіть зросло. На це може вказувати наявність значної кількості цих скляних виробів у культурних шарах та спорудах II пол. XIII—XIV ст. Пересопниці (кат. 93, 94), Володимира та Лучеська (Терський С., 2001б). Лише незначна кількість з них має ознаки імпорту з міст Північного Причорномор'я.

Торгівля та міжнародні зв'язки XII—XIV ст.

Поряд з виробами місцевого походження у користуванні жителів Волині знаходилося чимало імпортних речей: візантійські шовкові тканини, виявлені в князівському похованні в Успенському соборі Володимира-Волинського, та золототкані, знайдені в одному з поховань Пересопницького некрополя, численні натільні мармурові хрестики (кат. 101—103), полив'яний посуд, амфори (кат. 44, 79), в яких привозили вино з візантійських міст Північного Причорномор'я, скляні кубки (кат. 69, 73) тощо. Значна кількість привізних речей потрапляла на Волинь з Києва (зокрема, прикраси), а також із Східної Волині (овруцький шифер).

Про розвиток торгівлі свідчать численні знахідки бронзових ваг (Володимир, кат. 35; Пересопниця, Дорогобуж, городище Листвин), свинцевих гир (Пересопниця, Дорогобуж, Ізяслав). Для розрахунків при торговельних операціях нерідко правили іноземні

монети: арабські дирхеми та візантійські динари, а у XIII—XIV ст. — золотоординські монети (кат. 36). В XI—XIII ст. для дрібних розрахунків могли використовувати різні предмети, що мали попит, можливо, шиферні пряслиця, а для великих — срібні зливки, так звані гривни вагою від 95 до 197 г. Знахідки срібних гривен відомі з Лучеська (рис. 26: 2), Дорогобужа та городища поблизу Шепетівки. Платіжні зливки входили в склад скарбів, виявлених у багатьох місцевостях Волині.

Торгівля та міжнародні зв'язки XII—XIV ст. найповніше розкриваються знахідками гончарного посуду. Він найчастіше надходив з Півдня та Сходу. У X—XI ст. це була кераміка, оздоблена пролощеним орнаментом (виявлена у Дорогобужі, на городищі Уніяс та поселенні Вербя біля Дубна). Розрізняють посуд тарний та декоративний. Амфорна тара в особливо великій кількості поширюється у містах ГВД протягом сер. XII—XIV ст. Відомо, що в амфорах перевозили головним чином вино, а також оливкову олію та інші продукти південного походження. Для цієї ж мети, очевидно, вживали відносно тонкостінні дзбани (кат. 44).

Декоративний посуд використовували для оздоблення інтер'єрів палаців на східний манер. Така сграфіто-кераміка набула поширення на територіях, що потрапили у сферу впливу Золотої Орди (Стефанова, 1988). Кераміка цього типу була предметом міжнародної торгівлі, про що, безперечно, свідчать досліджені рештки торгових суден, на яких у Чорному морі перевозили тисячі керамічних виробів (Зеленко, 1999, с. 229—231).

Більшість привізної кераміки, знайденої у Володимирі, Лучеську, Пересопниці та Львові (кат. 20, 40, 71, 72, 77, 78), виготовлено із щільної червоної глини, прикрашено різнокольоровим розписом поверх білого ангобу та гравіюванням, вкрито прозорою поливою. Поширеним був також імпортований скляний посуд або з т. зв. «кашину» — спеціальної білоглиняної суміші. Порівняно рідкісним є посуд із селадону — китайської порцеляни та металеві дзеркала, які виготовляли у Середній Азії (кат. 47—50). З безпосередньою присутністю монгольського

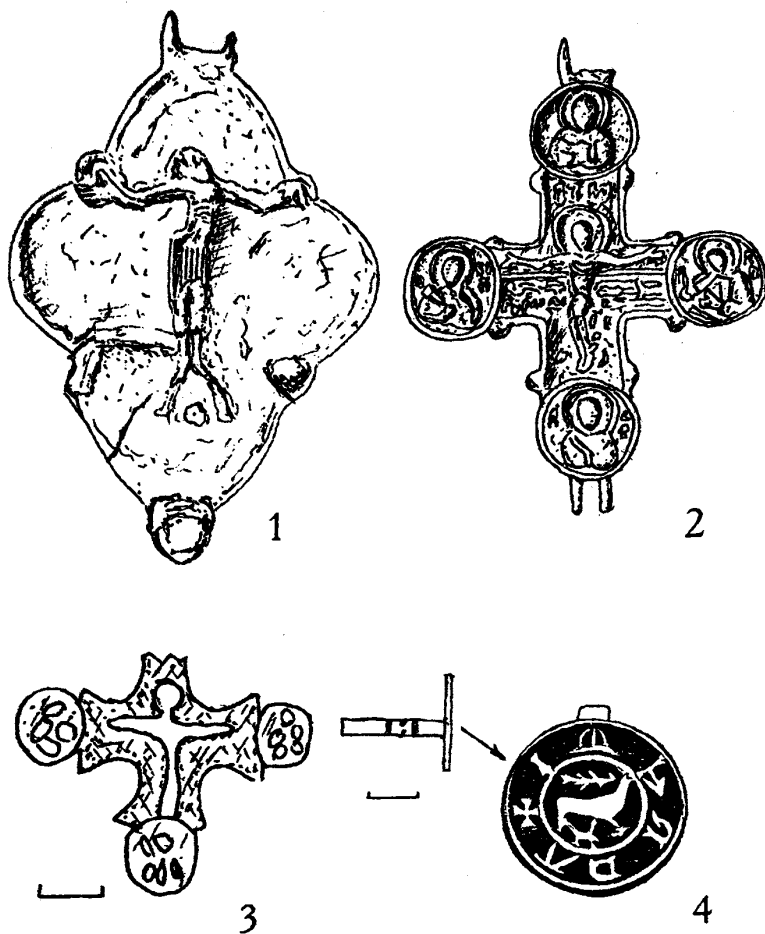

Рис. 25. Бронзові хрести-енколпіони та перстень-печатка:

1-2— Лучеськ; 3— Козлів;
4— Устя Єпископське

військового контингенту в Пересопниці у II пол. XIII ст. пов'язані знахідки предметів побуту та озброєння (кат. 92, 126, 127).

Окремі предмети свідчать про духовну культуру міст ГВД. Це, зокрема, писала, або стилі (від лат. *stilus*) у вигляді бронзового стрижня, що завершувався з одного кінця вістрям, а з іншого — лопаткою. За допомогою стиля та дерев'яних дощок — цер, вкритих тонким шаром воску, навчали письму. По дощці писали загостреним стилем,

а лопаткою зтирали допущені помилки. Подібними стрижнями користувалися також для писання на березовій корі, яка була дешевим заміником дорогого пергамену, могли писати по стінах та тиньку монументальних споруд.

Писало з дитинця Пересопниці (кат. 88), очевидно, належало дружинникам, які збирали та обліковували податки. Близькі за формою предмети виявлено у Новгороді проте, наявне на пересопницькому екземплярі характерне місяцеподібне завершення лопатки, можливо, натякає на символ ісламу. У XII— I пол. XIII ст. на галицько-волинських землях користувалися писалами з християнською символікою (Терський С., 2000а): адже поширення писемності завжди тісно перепліталось з місіонерством.

Свідченням існування державного діловодства є знахідки свинцевих підвісних печаток, що належали князям та єпископам (рис. 26: 1).

Мешканці Пересопниці володіли досить вагомими знаннями з медицини. Відомі численні випадки правильно складених уламків кісток, що зрослися після переломів (наприклад, у вже згаданому похованні золотаря: див. Мельник, 1901, с. 509). Можливо, як скальпель використовували суцільно залізний ніж (кат. 82), знайдений поблизу дружинного будинку на дитинці у Пересопниці.

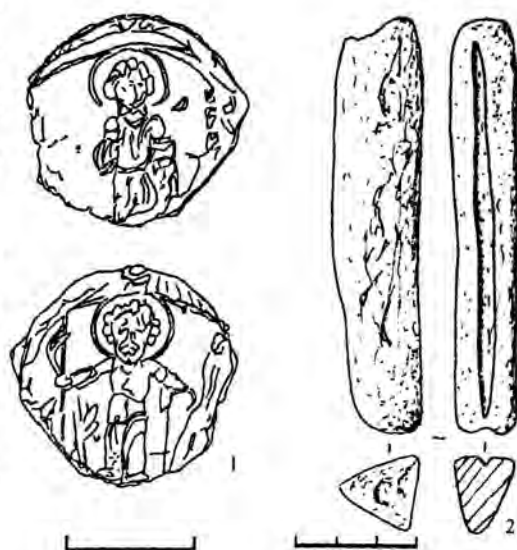

Рис. 26. Срібна гривна та свинцева печатка-була з розкопок посаду Лучеська

Предмети озброєння поширені насамперед у дружинних центрах. Багатий комплекс дружинного спорядження XII—XIV ст. досліджено в Пересопниці. Він включає фрагменти шаблі й казана, вістря стріл та списів, кістені, сокири, вудила, псалі, остроги, стремена та наверхня канчука. Там само знайдено кольчужне кільце від захисного обладунку. На Пастівнику виявлено пластину від панциря.

Військова справа є важливим елементом матеріальної культури міст. Піхота із міщан — «гражанѣ пѣшьци», згадана під час подій 1259 р., зуміла відбити наступ на Володимир монгольського війська на чолі з Куремсою (ПСРЛ.— Т. 2.— 1908, стб. 840).

Про стан військової справи свідчать знахідки мечів, бронзових булав та багатьох сокир різного призначення, випадково зібраних під час земляних робіт на території передмість Володимира та Лучеська. Ці речі зберігаються у фондах Волинського краєзнавчого та Володимирського історичного музею. Мечі X—XII ст. виявлено також у Торчині біля Луцька, Липно біля Чемерина та

в Хотині біля Перемиля. Велику колекцію мечів I пол. XIII ст. та іншого озброєння цього часу зібрано на дитинцях знищених монголами міст: Городища коло Шепетівки та Дорогобужа.

Протягом XIII—XIV ст. відбувається дальший розвиток озброєння. У цей же період військова справа у ГВД, за визнанням спеціалістів, переживає «явний розквіт» (Кирпичников, 1976, с. 7).

Знайомство з монголо-татарським озброєнням мало значний вплив на військову справу ГВД. Відомо, що князь Данило Романович зумів використати те з їх військового спорядження, що, на його думку, найкраще підходило для боротьби з ворогом (Пашуто, 1950, с. 188). Так, під час одного його закордонного походу «Нѣмци же дивашеса оружью Татарьскому» (ПСРЛ.— Т. 2.— 1908, стб. 814).

До типів озброєння, які розвинулися на основі східних зразків, можна віднести черешкові сокири з плоским лезом — прототип пізніших бердишів (Шеломенцев-Терський С., 1999, с. 119). До цієї зброї відносяться знахідки бойових сокир у Володимирі, Лучеську та Любомлі. Сокири виготовляли зі сталеві пластини товщиною до 1 см, закріплювали на деревку за допомогою зігнутого в одній площині під прямим кутом черешка (рис. 27). Згодом у містах Східної Європи ця зброя мала б виконувати таку ж символічну функцію, як алебарди у Центральній та Західній Європі.

Мечі у півтори руки відомі на Волині ще в передмонгольський час (Райковецьке городище). Найбільшого поширення ця зброя набуває з II чверті XIV ст. (Кирпичников, 1976, с. 24). У Белзі знайдено два мечі цього типу: один з них належить до ранніх зразків рубежу XIII—XIV ст., інший — до кінця XIV ст. (рис. 27).

У XIII—XIV ст. поширюються легкі бойові сокири, часто з інкрустацією (рис. 28).

Частими знахідками є вістря стріл (кат. 7, 45, 61). Серед них — т. зв. «зрізні» (кат. 126, 127), що використовувалися переважно для боротьби з кіннотою. Таке ж призначення мали дволезі стріли, запозичені від військ Батия. У цей час звичним

стає арбалет. Його поворотний механізм знайдено на Високому замку у Львові. Вістря бронебійних стріл до арбалета виявлено як у містах (Володимир, Львів, Лучеськ), так і в замках (Тадані, Тустань, Перебиківці). Арбалетні «болти» використовували проти важкоозброєних воїнів. У XIV ст. втульчаті болти витісняють черешкові (Кирпичников, 1976, с. 29).

Як захисне озброєння продовжують використовувати кольчугу та панцир. Замість кольчуг, склепаних з круглих у перетині кілець, з II чверті XIII ст. набувають поширення кольчуги з пластинчатих кілець, вирубаних з листового металу (Кирпичников, 1971). Одне таке кільце діаметром 15 мм зі слідами клепання знайдено в багатому будинку дружинника на дитинці у Пересопниці. З аналогічних кілець зроблену кольчугу XV ст., що виявлена в р. Західний Буг у Сокалі (ЛІМ: № інв. З-2359).

Дружинникам належали також предмети спорядження вершника та верхового коня, які є частими знахідками на території міст. Остроги XIII—XIV ст., зібрані у Володимирі (кат. 62), в Лучеську (ур. Гнідава, ур. Пристань), на середмісті та в багатому будинку дружинників

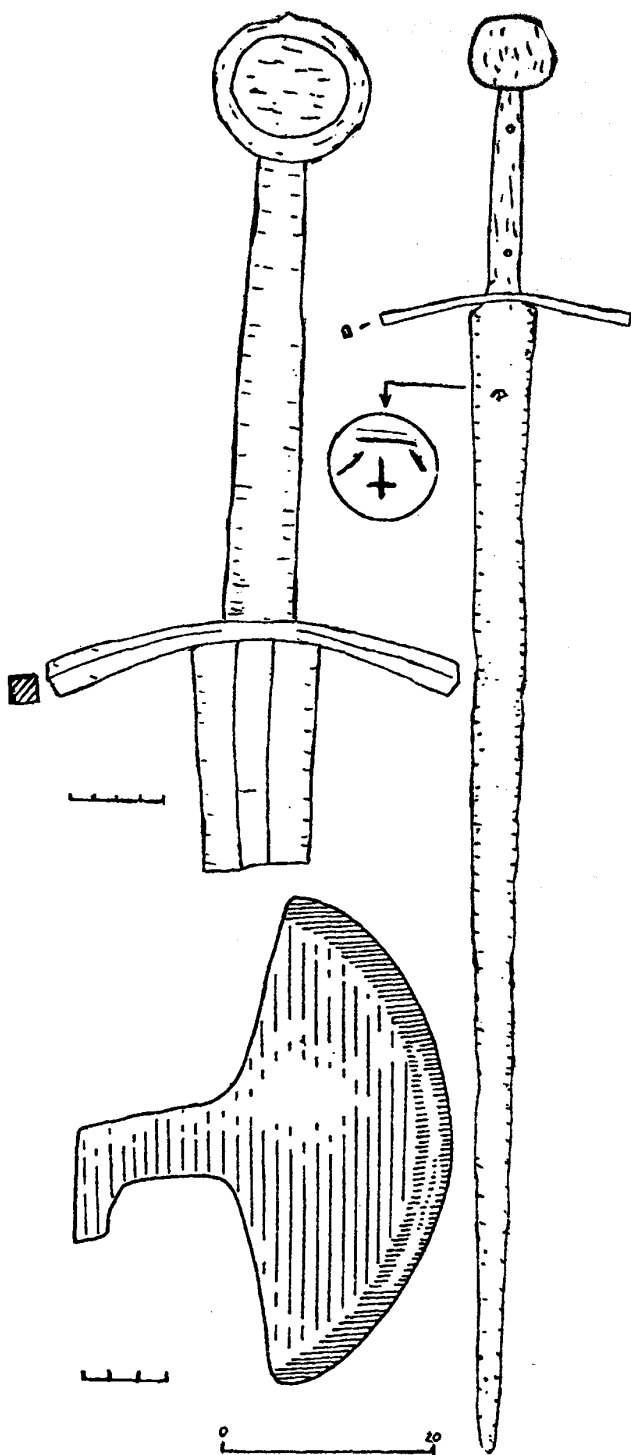

Рис. 27. Мечі з Белза та сокира-бердиш з Лучеська

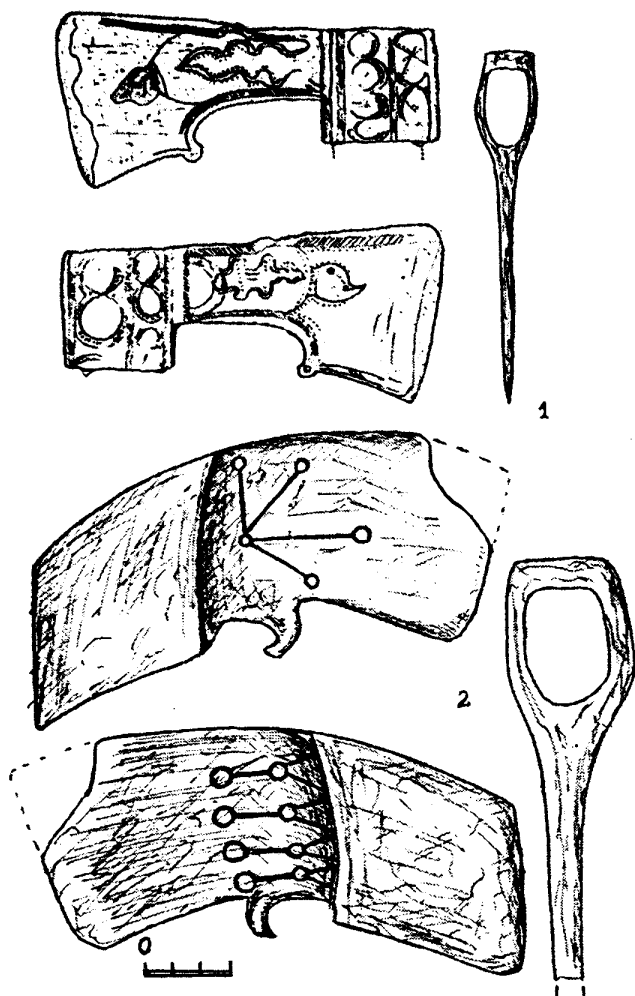

Рис. 28. Легкі орнаментовані сокири XIV–XV ст. з території Лучеська

на дитинці у Пересопниці, належать до різноманітних типів: дужки прямі або з плавним чи колінчастим вигином, чотиригранним шипом та зіркою. Знахідки т. зв. «готичних» острог із 6-променевою зіркою та розширенням скоби в надп'ятній частині маємо зі споруд сер. XIV ст. у Володимирі (Апостольщина, кат. 24) та на Ринковому пагорбі середмістя Лучеська. Там само знайдено залізний псалій. З XIII ст. для підковування коней широко використовують підкови (кат. 117) та льодохідні підківки (кат. 23, 25).

Стремена куполоподібної форми виявлено у Володимирі (кат. 26), Лучеську, Пересопниці,

Дорогобужі та ін. Для догляду за конем використовували скребниці, знайдені у Володимирі (кат. 22), Пересопниці (кат. 83), Дорогобужі та найбільше (22 шт.) — на повністю розкопаному городищі коло Шепетівки.

Дослідження колекцій предметів із заліза, датованих XIII–XV ст., дозволило висловити гіпотезу щодо першості ремісників Волині в засвоєнні нового асортименту виробів у XIII–XIV ст. Саме тут опановано нові прототипи озброєння, що поширилося згодом у всій Європі (сокири-бердиші та ін.)

Отже, у післямонгольський період триває еволюція тих форм і типів кераміки, предметів побуту та озброєння, що існували в Україні й раніше. ГВД в цілому зберегла матеріальну культуру, що

розвинулася в часи Київської держави, і пронесла її протягом всього періоду існування.

Вагомим надбанням Волинської археологічної експедиції Львівського історичного музею за 15 років є створення принципово нової джерельної бази стосовно матеріальної культури та економіки міст Волині, що є основою для розробки нової хронологічної шкали речового матеріалу. Нові дослідження розширили існуючі уявлення про матеріальну культуру Галицько-Волинської держави у XIV ст.

Здобутки Волинської археологічної експедиції Львівського історичного музею:

1. Систематизовано речовий та документальний матеріал про найдавніший період розвитку політико-культурних центрів Волині: Володимира, Лучеська, Пересопниці (Терський С., 1996д, 1997б, 1998а, 1999а, 2001в; Шеломенцев-Терский С., Шеломенцев-Терский В., 1995).

2. Відкрито невідомі раніше на досліджуваній території види археологічних пам'яток: дерев'яні палаци, спеціалізовані чинбарські майстерні, а також єдину для IX ст. золотарську робітню у Пересопниці (Терський С., 1998А; 2000А; 2001А).

3. Написано нарис історії археології та історичного краєзнавства Волині від найдавніших часів до наших днів (Терський С., 1997е; 1998г; 1999г).

4. Систематизовано інформацію про пам'ятки житлового будівництва регіону VI—XV ст., пам'ятки оборонного будівництва — городища. Досліджено конструкцію валів — деревоземляних укріплень X—XV ст. (Терський С., 1993е; Шеломенцев-Терский С., 1992).

5. Створено каталоги окремих категорій речей X—XIV ст. з фондів збірок музеїв (вироби з кістки та рогу, залізні побутові вироби та ін.: Терський С., 1993е).

Каталог виставки

У каталозі знахідки систематизовано археологічними комплексами в межах конкретного об'єкта (споруди) і розміщено за топографічним принципом. Оскільки експонати, як правило, одночасові, їх датування винесено в опис комплексу. Там само вміщено посилання на польову документацію. Воно супроводжується великими літерами алфавіту А, Б, В і т. д. на відміну від малих, якими позначено публікації автора одного року видання. У межах комплексу експонати погруповано за матеріалом: кераміка, залізо, кольорові метали, кістка, скло, камінь.

Описи речей максимально спрощено. Це зроблено зумисно задля того, щоб натомість розмістити якомога більше ілюстрацій.

Знахідки відреставровано О. Овчинниковим, С. Терським (метал, кераміка), А. Кузишиним (метал), Н. Кононенко (кераміка).

Всі розміри подано у міліметрах.

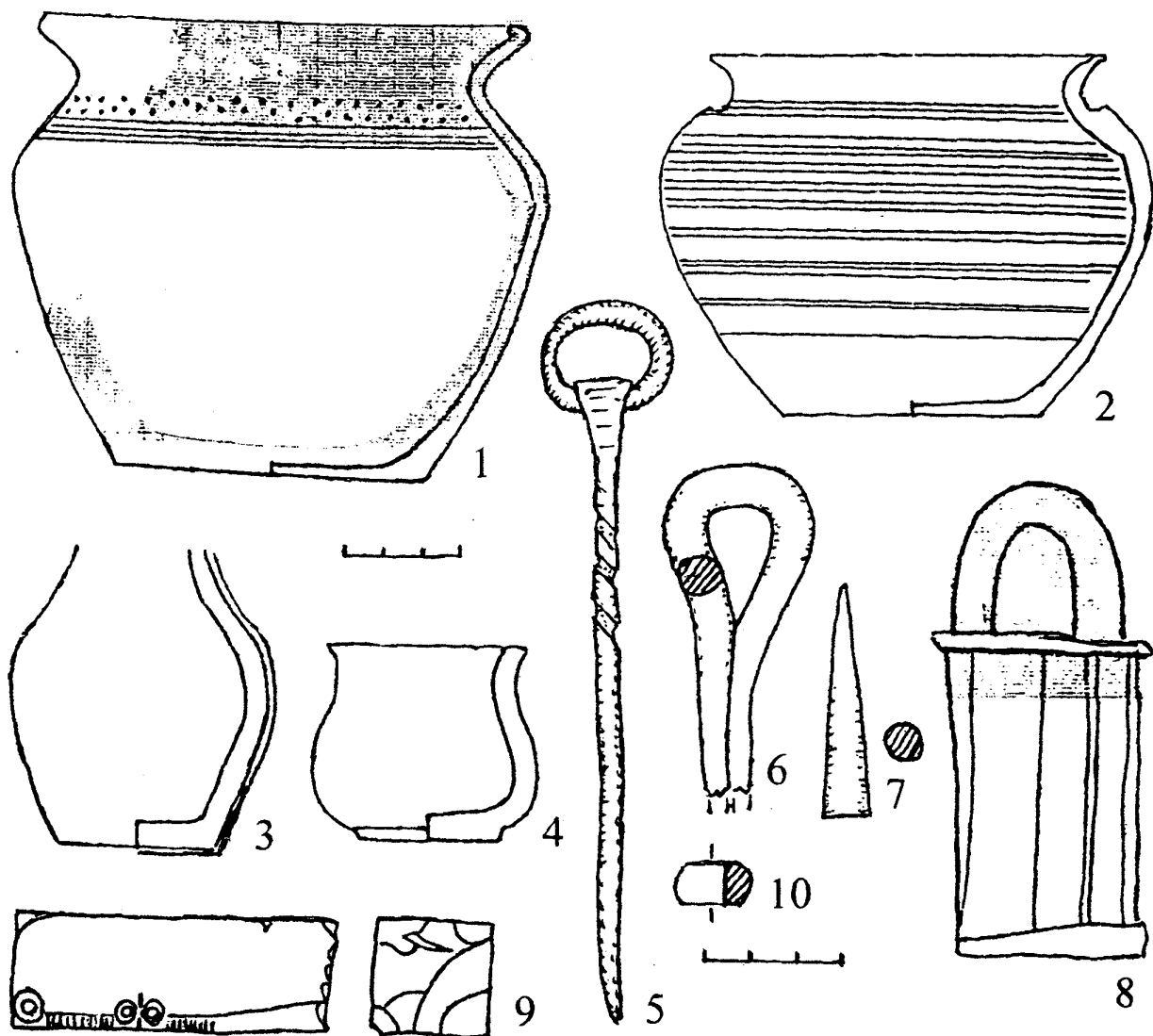
Кожний предмет має інвентарний номер, що складається з шифру «ЛІМ КР» та порядкового номера у групі фондів.

<u>Перелік скорочень</u>	
<u>Умовні позначення:</u>	ДАЛО — Державний архів Львівської області;
Д.— довжина,	НА ІА — Науковий архів Інституту археології НАН України, м. Київ;
П.— перетин,	НА ЛІМ — Науковий архів Львівського історичного музею;
Т.— товщина,	ЛІМ КР — Львівський історичний музей,
Ш.— ширина,	фондова група «Київська Русь»
В.— висота,	
діам.— діаметр,	
об.— об'єкт	

ВОЛОДИМИР

Волинська обл., окольний город, ур. Апостольщина. Розкопки С. Терського, 1999–2000 рр. (Терський С., 2000А, с. 7–27, рис. 1–42; 2001А, с. 4–13, рис. 1–24)

Хата мельника I пол. XIV ст. – об. 8
(Терський С., 2000А, с. 11–14)

1. Горщик. Глина каолінова. Гончарство. В. 117, діам. вінця 126, діам. денця 75. Склеєний. ЛІМ КР-43552.

Тонкостінний, тришаровий, білий. Прикрашений від шийки в сторону найбільшого розширення (140 мм) рядком вдавнень патичком та трьома тонкими смужками. Закопчений фрагментарно.

2. Горщик. Глина. Гончарство. В. 95, діам. вінця 107, діам. денця 70, діам. найбільшого розширення 120. Склеєний. ЛІМ КР-43553.

Світлокоричневого кольору, шорстка поверхня. Верхня частина корпусу нижче шийки прикрашена широкими (2 мм) вдавненими смужками. Закопчений фрагментарно.

3. Посудинка мініатюрна. Глина. Гончарство. В. 60, діам. вінця 30, діам. денця 35. Вінця оббиті. ЛІМ КР-43547.

Зовні покрита зеленою поливою, що обгоріла у вогні.

4. Посудинка мініатюрна. Глина. Гончарство. В. 42, діам. вінця 38. ЛІМ КР-43546.

Стінки плавно переходять у денце в місці найбільшого розширення (42 мм). На гладкому корпусі сліди зигзагоподібного лощення.

5. Шпилька з рухомим кільцем. Залізо. Куття. Д. 150, діам. кільця 25. Пошкоджена корозією. ЛІМ КР-43559.

Корпус шпильки округлий в перетині, посередині кручений.

6. Петля дверна. Залізо. Куття. Д. 65. Пошкоджена корозією. ЛІМ КР-43563.

Округла прямокутна в перерізі скоба, кінці якої з'єднані.

7. Вістря стріли. Залізо. Куття. Д. 50, діам. втулки 8. Пошкоджене корозією. ЛІМ КР-43561.

Конічне, округле в перетині, втулкове.

8. Замок висячий. Залізо. Куття. 28x40x100. Пошкоджений корозією. ЛІМ КР-43558.

Циліндричний, отвір для ключа на торці.

9. Форма ливарна складна (фрагмент). Крейда. Різьблення. 20x22x63. Один край обламаний. ЛІМ КР-43580.

Прямокутний брусок. На ширшому ребрі залишки лійки для вливання металу та виїмка під виріб.

10. Намистина. Скло. Діам. 16, В. 8. ЛІМ КР-43575.

Овальної форми з отвором для нанизування, синього кольору.

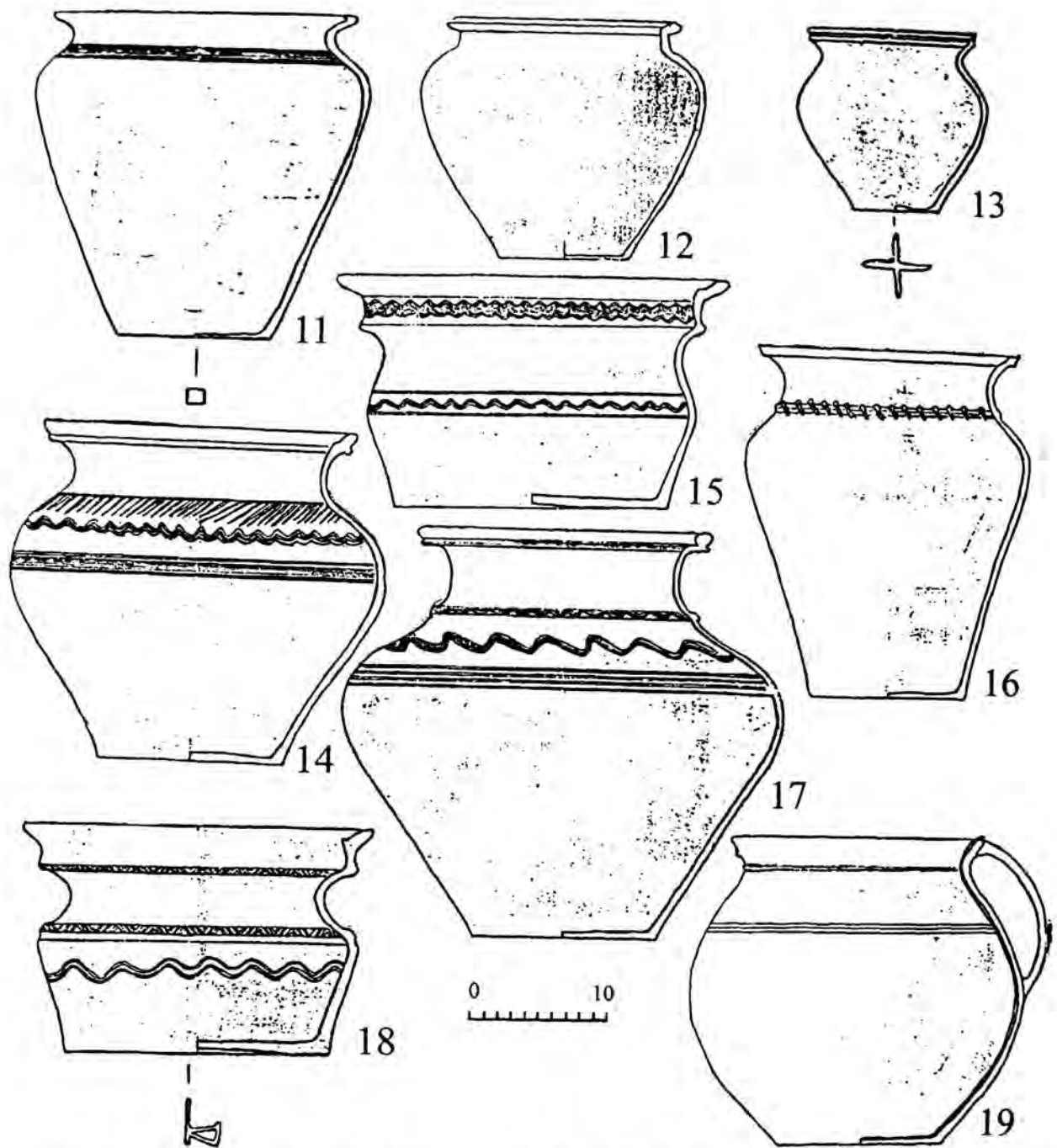
Палац вельможі XIV ст. — об. 13

(Терський С., 2000А, с. 16–22)

11. Горщик. Глина каолінова (тісто щільне з вкрапленням вапна?). Гончарство. В. 240, діам. вінця 210, діам. денця 105, діам. найбільшого розширення 235 на В. 180. Склеєний. ЛІМ КР-44231.

Опуклобокий, поверхня жовто-червона (після пожежі?). Вінце — сплюснутий зверху валик з виїмкою для покришки зсередини. У верхній частині на плечиках — врізний орнамент з трьох горизонтальних ліній. Денце тонке, є сліди підсипки та клеймо по центру у вигляді випуклого прямокутника.

12. Горщик. Глина (тісто щільне). Гончарство. В. 180, діам. вінця 170, діам. денця 90, діам. найбільшого розширення 200 на В. 130. Склеєний. ЛІМ КР-43963.

Опуклобокий, світло-коричневий, поверхня покрита білим ангобом, дуже обгорів під час пожежі. Вінце — валик, вивернутий назовні, внутрішнє ребро для покриття підняте вертикально. Шийка коротка різко переходить у випуклий тулуб, поверхня гладка, стінки при денці та саме денце тонкі — до 3 мм.

13. Горщик. Глина каолінова (тісто щільне з вкрапленням вапна). Гончарство. В. 140, діам. вінця 110, діам. денця 65, діам. найбільшого розширення 145 на В. 80. Склеєний. ЛІМ КР-43686.

Опуклобокий, поверхня горбкувата, грубі сліди гончарного кола. Вінце розхилене назовні і підкреслене валиком, що фіксує покриття. Денце тонке, є сліди підсіпки та клеймо у центрі (випуклий рівнораменний хрест).

14. Горщик. Глина каолінова (тісто щільне, є вкраплення вапна?). Гончарство. В. 240, діам. вінця 215, діам. денця 130, діам. найбільшого розширення 260 на В. 130. Склеєний. ЛІМ КР-44228.

Вінце — перехід від валика до псевдоманжета (з виїмкою для кришки зсередини), нижче підкресленого карнизом. Верхня частина опуклого корпусу прикрашена врізним орнаментом, що ділиться на три горизонтальні смуги: верхню смугу шириною до 15 мм складають косі променеподібні врізи, що відходять донизу від горизонтальної лінії, дві наступні смуги аналогічної ширини складаються з пасма хвилястих та прямих ліній.

Публікації: Терський С., 20016.

15. Макітра. Жовта глина. Гончарство. В. 162, діам. вінця 275, діам. денця 195. Склеєна. ЛІМ КР-44230.

Опуклобока з ширшою, ніж корпус, горловиною, випал однорідний, поверхня шорстка зовні. Вінце — неправильний відтягнутий назовні овальний валик із виїмкою ближче до центру для кришки та зливним виступом, прикрашений по прямій шийці та на опуклій частині корпусу врізною хвилястою лінією. Хвиляста лінія на опуклому корпусі макітри розташована поміж двох горизонтальних врізних ліній. Денце зі слідами підсипки.

Публікації: Терський С., 20016.

16. Горщик. Глина. Тісто більш щільне, є вкраплення вапна. Гончарство. В. 250, діам. вінця 190, діам. денця 110, діам. найбільшого розширення 205 на В. 17. Склеєний. ЛІМ КР-44080.

Жовтий, опуклобокий, вінце — трансформований пізній манжет з виїмкою для кришки зсередини. Подібна форма характерна для синхронного червоноглиняного посуду Львова (див.: матеріали з розкопок Високого замку у Львові О. О. Ратича у фондах ЛІМ та розкопок історичного центру м. Винники: Терський С., 1994є, с. 29—30, рис. 6: 3, 8) і зрідка трапляється у Верхньому замку Лучеська (Терський С., 1991А, с. 8). Зовні вінце знизу підкреслено карнизом. У нижній частині шийка по випуклому пояску орнаментована врізними короткими косими лініями. Денце випукле назовні, є сліди підсипки та клейма. Під час пожежі кераміка стала червоною, слідів використання у печі (закопчення) немає.

17. Горщик. Глина. Гончарство. В. 290, діам. вінця 205, діам. денця 135, діам. найбільшого розширення 305 на В. 168. Склеєний. ЛІМ КР-43962.

Опуклобокий, сірого кольору (первісно жовтий?), вінце — неправильний валик з вузьким карнизом на шийці. У нижній частині шийки — виступаючий назовні пояс, прикрашений врізним хвилястим орнаментом, нижче — врізним орнаментом з хвилястої лінії та 4 горизонтальних ліній. Денце має сліди підсипки.

Публікація: Терський С., 20016.

18. Макітра. Червона глина. Гончарство. В. 160, діам. вінця 240, діам. денця 180. Склеєна. ЛІМ КР-44229.

Опуклобока. Вінце — неправильний відтягнутий назовні валик із закраїнкою для кришки зсередини, прикрашений по шийці та на опуклій частині корпуса виступаючими поясками. На них — штапований орнамент з трьох випуклих косих ліній, які чергуються з такими ж трьома випуклими косими, але нахиленими в протилежний бік. Посуд з подібним орнаментом зібрано у спорудах на Ринковому пагорбі в Лучеську (розкопки 1989 р.: Терський С., 1995в, с. 87, рис. 5). Опуклий корпус макітри прикрашено аналогічним поясом, а нижче — подвійною врізною хвилястою лінією. Денце зі слідами підсіпки мало у центрі випукле клеймо у вигляді сокири.

Публікація: Терський С., 2001б.

19. Горщик. Глина в зламі однорідна, цеглиста. Гончарство. В. 220, діам. вінця 180, діам. денця 120, діам. найбільшого розширення 240 на В. 100. Склеєний. ЛІМ КР-43687.

Кулястий, з широким плоским дном, світло-коричневий, зсередини суцільно покритий темнозеленою поливою. Вінце невелике, пряме, розхилене у вигляді раструба. Денце зрізане ниткою. Ручка шириною 5 см, плоско-овальна в перерізі, прикріплена до вінця і в місці найбільшого розширення корпуса. Посуд аналогічних пропорцій набув поширення у XIII ст. на всьому узбережжі Чорного моря та в Константинополі (Зеленко, 1999, с. 228, рис. 11). Аналогічний посуд зібрано в споруді XIV ст. по вул. Сокальській, 14 у Володимирі (Терський С., 2000А, с. 28, рис. 47) та під час розкопок на пл. Старий Ринок у Львові в 1997 р.

Публікація: Терський С., 2001б.

20. Тарілка. Щільна червона глина. Гончарство. Діам. 186, діам. піддона 63, В. загальна 40. Склеєна. ЛІМ КР-43964.

На піддоні. Лицева та тильна сторони по краях вкриті білим ангобом та прозорою поливою. На лицевій стороні — різьблений рослинний орнамент, заглиблення заповнені коричневою фарбою. Подібні вироби виконували декоративну функцію (Шеломенцев-Терський, 1999, с. 144).

Публікації: Терський С., 2000б.

21. Чаша (фрагменти). Біла глина (кашин?). Гончарство. ЛІМ КР-43879—43884.

На кільцевому піддоні. Розпис кобальтовою ультрамариновою та чорною фарбами по білому фону.

22. Скребниця для чищення коней. Залізо. Куття. Ш. гребеня 140. Ручка — 70х45—70. Пошкоджена корозією. ЛІМ КР-45272.

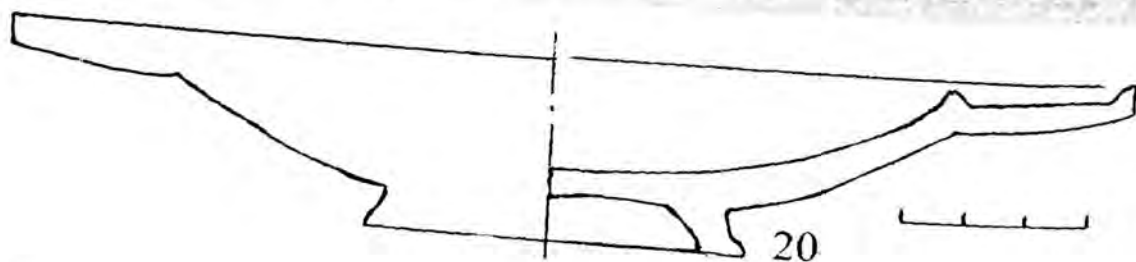
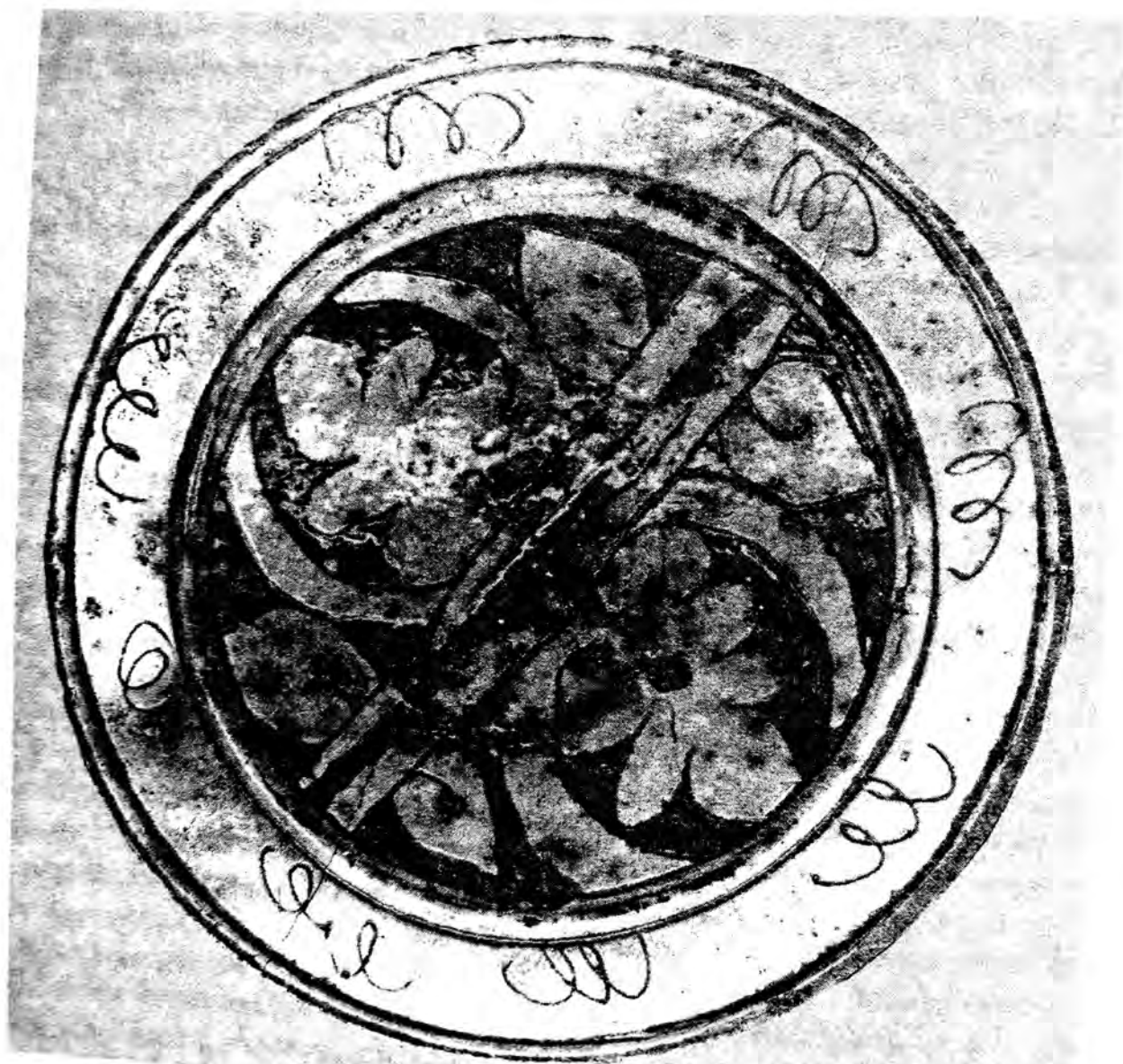
Двохрядна, з дугоподібною пластини, робочі краї якої мають зубці. У центрі припаяно металеве руків'я у вигляді П-подібно зігнутого 4-гранного стрижня, до якого кріпили дерев'яний держак.

Публікації: Терський С., 2001б, 2001в.

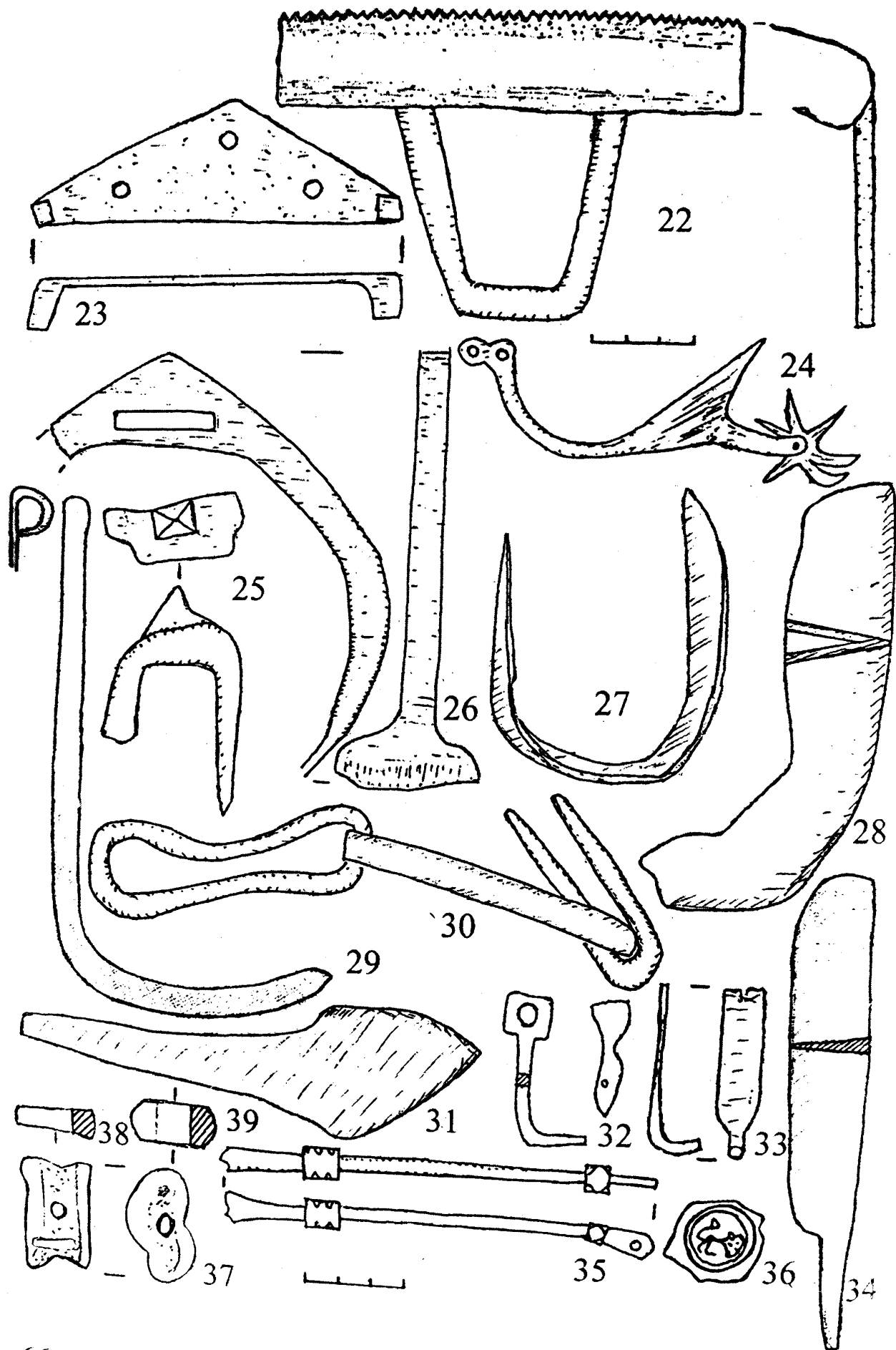
23. Підківка до чобота (?). Залізо. Куття. 115x40. Пошкоджена корозією. ЛІМ КР-45275.

Основа у вигляді трикутної пластини з отворами для прикріплення. На гострих кутах має прямокутні виступи, що нагадують шипи кінських підків. Ймовірно, використовувалася у зимову пору.

Публікації: Терський С., 2001б, 2001в.

- 24. Острога.** Залізо. Куття. Д. заг. 120. Пошкоджена корозією, 1/3 дужки відсутня. ЛІМ КР-45271.
6-променева зірка, закріплена на шарнірі.
Публікації: Терський С., 2001б, 2001в.
- 25. Підківка кінська льодохідна.** Залізо. Куття. Д. 45, Ш. 40. Пошкоджена корозією, кінці обламани. ЛІМ КР-43862.
П-подібна пластина, з чотиригранним шипом та двома кінцями, що звужуються.
Публікації: Терський С., 2001б, 2001в.
- 26. Стремено.** Залізо. Куття. 140x110x9. Пошкоджене корозією. ЛІМ КР-43864.
Куполоподібної форми, підніжка обламана.
Публікації: Терський С., 2001б.
- 27. Струг.** Залізо. Куття. Д. робочої частини 60, Ш. 13. Пошкоджений корозією. ЛІМ КР-45274.
Деревообробний інструмент у вигляді П-подібно зігнутої пластини. Центральна частина загострена з однієї сторони. Загнуті кінці пластини Д. 75 поступово звужуються і завершуються вістрями, на які насаджували дерев'яні руків'я.
- 28. Окуття дерев'яного заступа (фрагмент).** Залізо. Куття. Д. 130. Пошкоджене корозією. ЛІМ КР-43870.
Дві скріплені під гострим кутом пластини, що утворюють лезо.
- 29. Гачок.** Залізо. Куття. 150x80. Пошкоджений корозією. ЛІМ КР-43863.
Прямокутний прут 5x10 у перетині. Один кінець зігнутий у кільце.
- 30. Ланцюг з пробоем.** Залізо. Куття. Д. 170. Пошкоджений корозією. ЛІМ КР-43869.
Складається з двох видовжених ланок, звужених по середині.
- 31. Різець.** Залізо. Куття. Д. 150. Ш. робочої частини 40. Пошкоджений корозією. ЛІМ КР-45273.
Пластина. Робоча частина трикутної форми.
- 32–33. Гачки.** Залізо. Куття. Д. 42 і 47. Пошкоджені корозією. ЛІМ КР-43855, 43856.
Можливо, використовувалися як деталі сагайдака (див. аналогії: Степи..., 1981, рис. 52: 15, 27).
Публікації: Терський С., 2000б.
- 34. Ніж.** Залізо. Куття. Д. 145, Ш. леза 25. Пошкоджений корозією. ЛІМ КР-43859.
Черешковий, кінець заокруглений. Міг використовуватися як бритва.
Публікації: Терський С., 2001б.

35. Вага (фрагмент плеча). Бронза. Лиття. Карбування. Д. 120, діам. 3–5. ЛІМ КР-43860.

Круглий стрижень з двома чотиригранними потовщеннями. Центральний кінець обламаний, другий з отвором — розплющений.

36. Монета. Мідь. Карбування. Діам. 16, вага 1 г. Пошкоджена корозією. ЛІМ КР-44232.

Одна сторона стерта, на другій — зображення лева (?) у подвійному колі діам. 11 і 14.

Публікації: Терський С., 2000б.

37. Астрагал. Кістка пороссяча. 35x20x20. Гл. 2,0 м. ЛІМ КР-43872.

З просвердленими отворами. Використовувався як гральна кістка.

38–39. Пряслиця. Шифер (сланець). Діам. 23, діам. отвору 9, В. 9, діам. 26, діам. отвору 9, В. 9. ЛІМ КР-43576–43578.

Біконічні, фіолетового, рожевого та сірого кольорів.

Публікації: Терський С., 2001б.

Зернохочище I пол. XIV ст. — об. 23

(Терський С., 2001А, с. 7–8)

40. Миска. Щільна червона глина. Гончарство. Діам. вінця 170, діам. піддону 63, В. 72. Склеєна. ЛІМ КР-44878.

На піддоні з високими біконічно загнутими бортиками. Лицева сторона вкрита різьбленим рослинним орнаментом, заглиблення заповнені коричневою фарбою. Лицева та тильна сторони по краях вкриті білим ангобом та прозорою поливою, борти ззовні — зеленою.

41. Миска. Щільна червона глина. Гончарство. Діам. вінця 170, діам. піддону 75, В. 74. Склеєна. ЛІМ КР-44877.

На піддоні, з високими біконічно загнутими бортиками. Монохромна, без орнаменту. Лицева та тильна сторони по краях вкриті білим ангобом та прозорою поливою. Подібні червоноглиняні неорнаментовані поливані чаші-піали з високими бортами виготовляли в Криму протягом II пол. XIV—I пол. XV ст. (Фарбей, 2001, с. 62).

42. Плитка декоративна (фрагмент). Кераміка. Т. 35, 65x35. ЛІМ КР-44886.

На лицевій стороні, покритій жовтою поливою, рельєфний орнамент у вигляді закреслених квадратів. Краї зрізані ножем під гострим кутом.

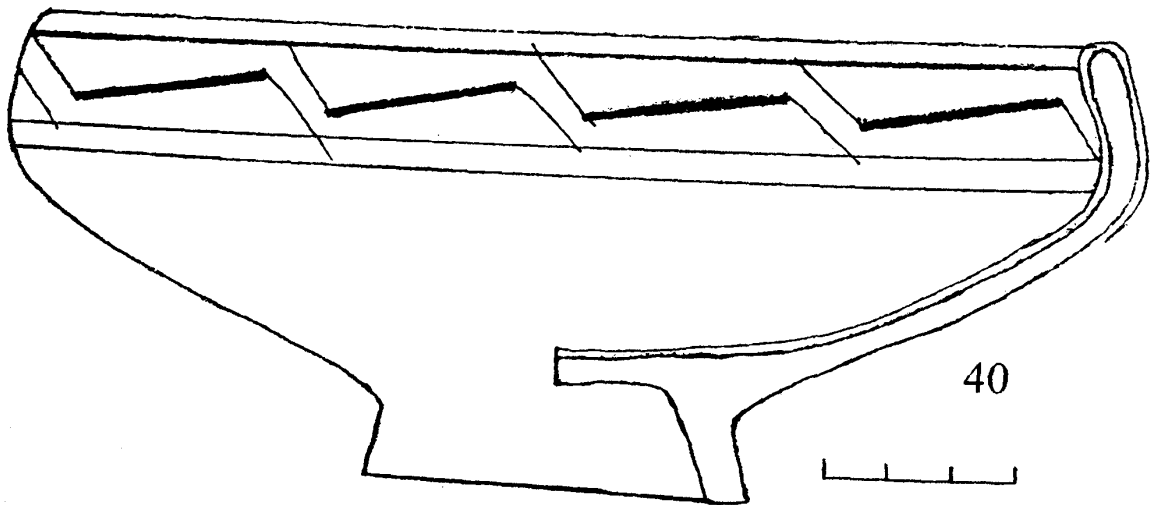
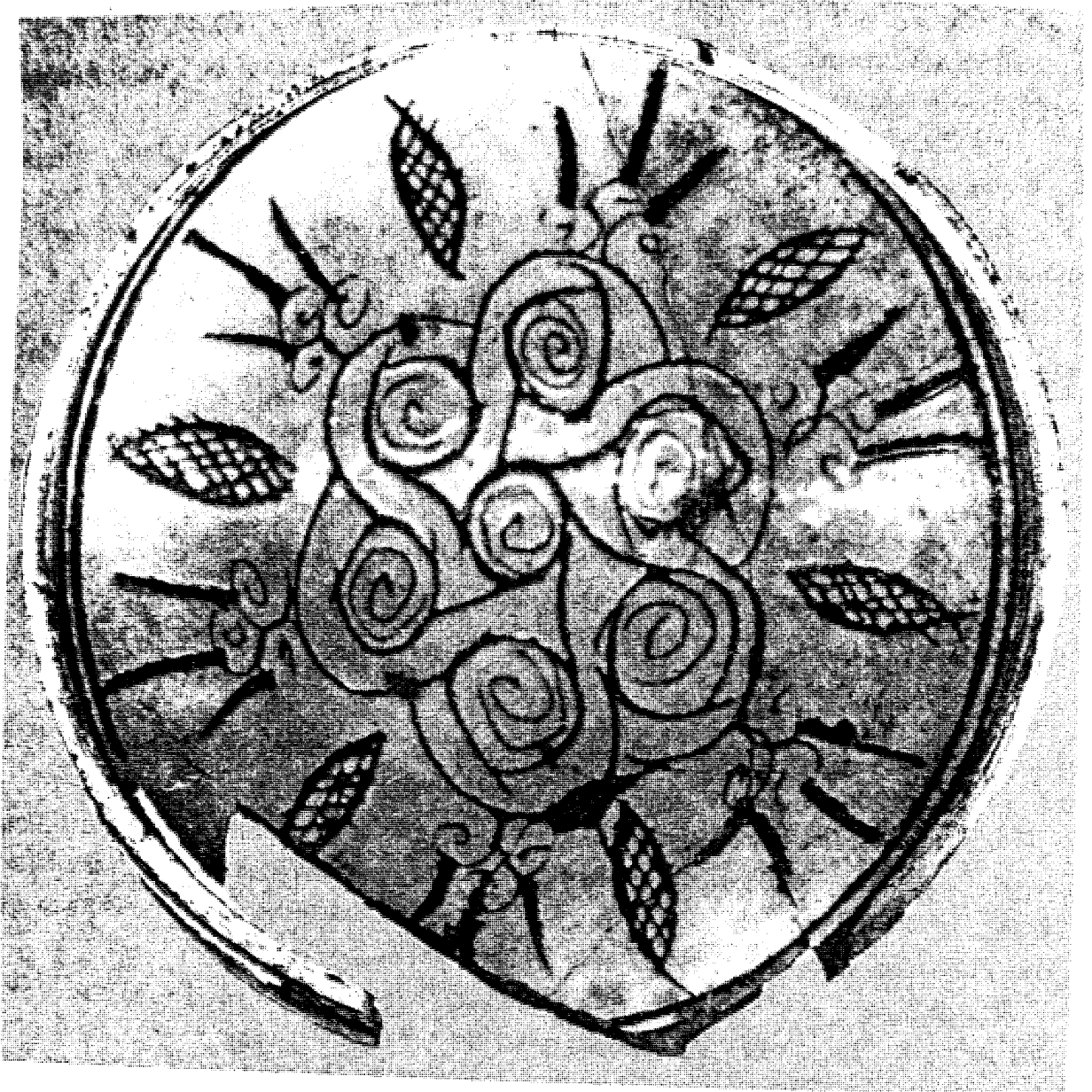
Публікації: Терський С., 2001б.

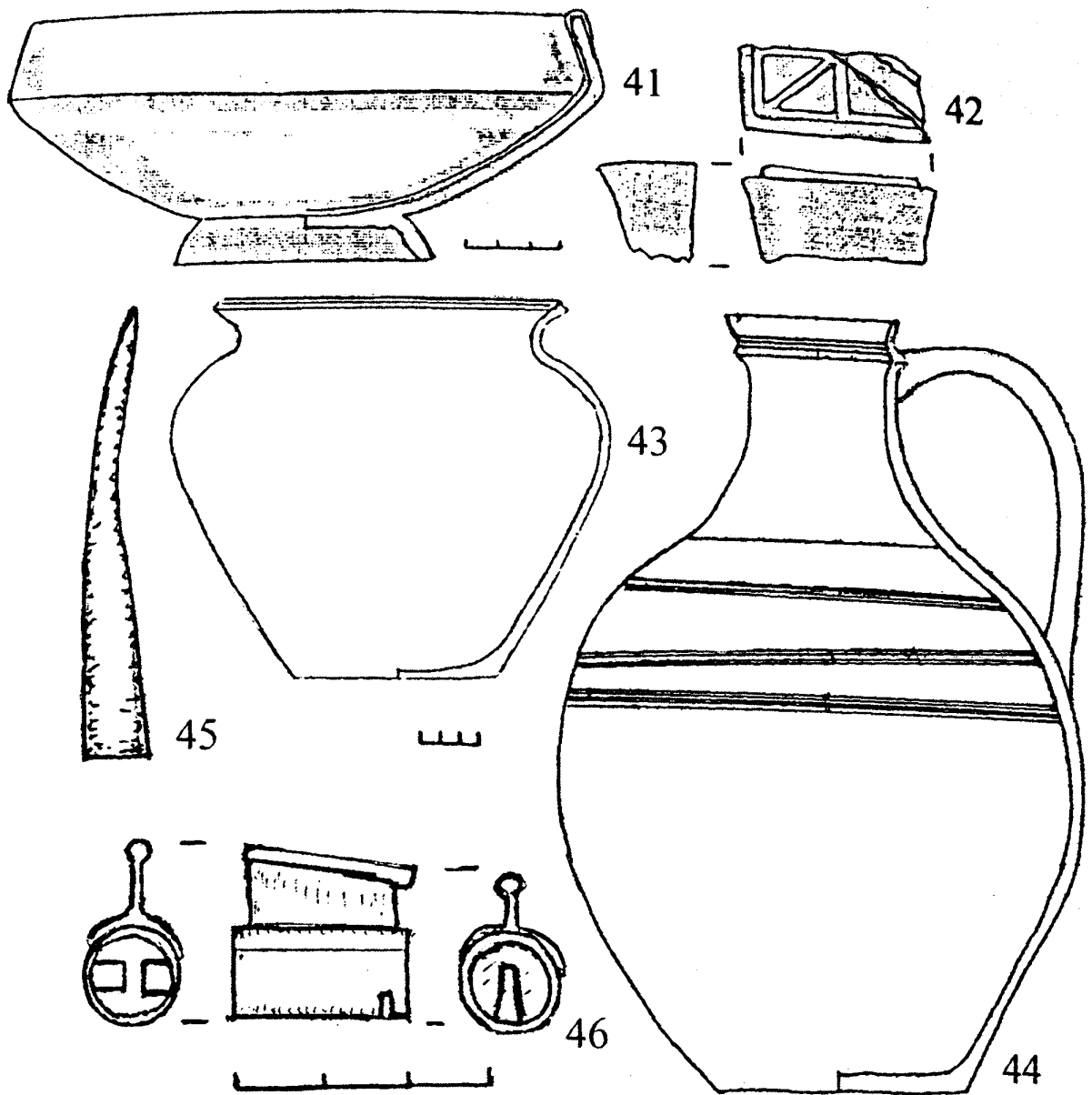
Зернохочище I пол. XIV ст. — об. 24

(Терський С., 2001А, с. 8–10)

43. Горщик. Біла глина. Гончарство. В. 200, діам. вінця 180, діам. денця 100. Склеєний. ЛІМ КР-45222.

Редукційний випал, вінця косозрізані, денце зі слідами підставки.

44. Амфора-дзбан. Глина червона. Гончарство. В. 400, діам. горла 85, В. шийки 110, діам. найбільшого 260, діам. денця 140. Частково склеєна. ЛІМ КР-45221.

Корпус орнаментований смугами шириною до 10 мм з густих горизонтальних ліній.

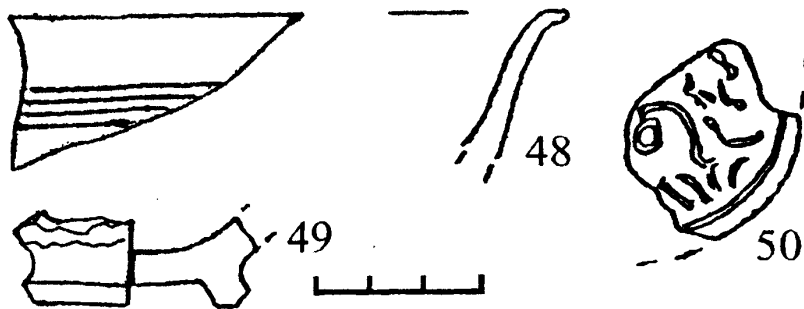
45. Вістря стріли. Залізо. Куття. Д. 58, діам. втулки 7,5. Пошкоджене корозією. ЛІМ КР-45236.

Конічне, округле, втулкове.

46. Замок висячий. Мідь. Д. циліндра 19, діам. 10. Пошкоджений корозією. ЛІМ КР-45235.

Мініатюрна копія циліндричного замка, що використовувалася як прикраса до зброї або одягу.

Зерносковище I пол. XIV ст. — об. 27
(Терський С., 2001А, с. 11–12)

47–49. Чаші (фрагменти стінок). Селадон сіро-зеленого кольору. Гончарство. 55x20. КР-43633 (об. 9), 45237 (об. 27), 45238 (об. 24).

Фрагменти чаш на піддоні із склоподібною поверхнею.

50. Дзеркало (фрагмент). Сплав сріблястого кольору. 40x35. Діам. цілого складав близько 82–87. Гл. 3,3 м. ЛІМ КР-45369.

Фрагменти дископодібної пластини, орнаментованої зі зворотної сторони рельєфним зображенням (висота рельєфу до 1 мм) орнаментальної лози (?) і валиком. Дзеркала, що поступали у Східну Європу, виготовляли в майстернях Біляру (Волков, Маслов, Петренко, 2001).

51. Тягарець. Крейда. Різання. В. 70, діам. 73. ЛІМ КР-45239.

Конічної форми, округлий в перетині. Міг використовуватися у ткацтві.

Публікації: Терський С., 20016.

52. Веретено. Кістка. Токарний верстат. Д. 120, діам. 10. ЛІМ КР-45270.

Округлий шліфований стрижень, оздоблення голівки якого складається з двох сфер з двома карнизами.

Публікації: Терський С., 20016.

Зерносковище (?) I пол. XIV ст. — об. 9

(Терський С., 2000А, с. 14–15)

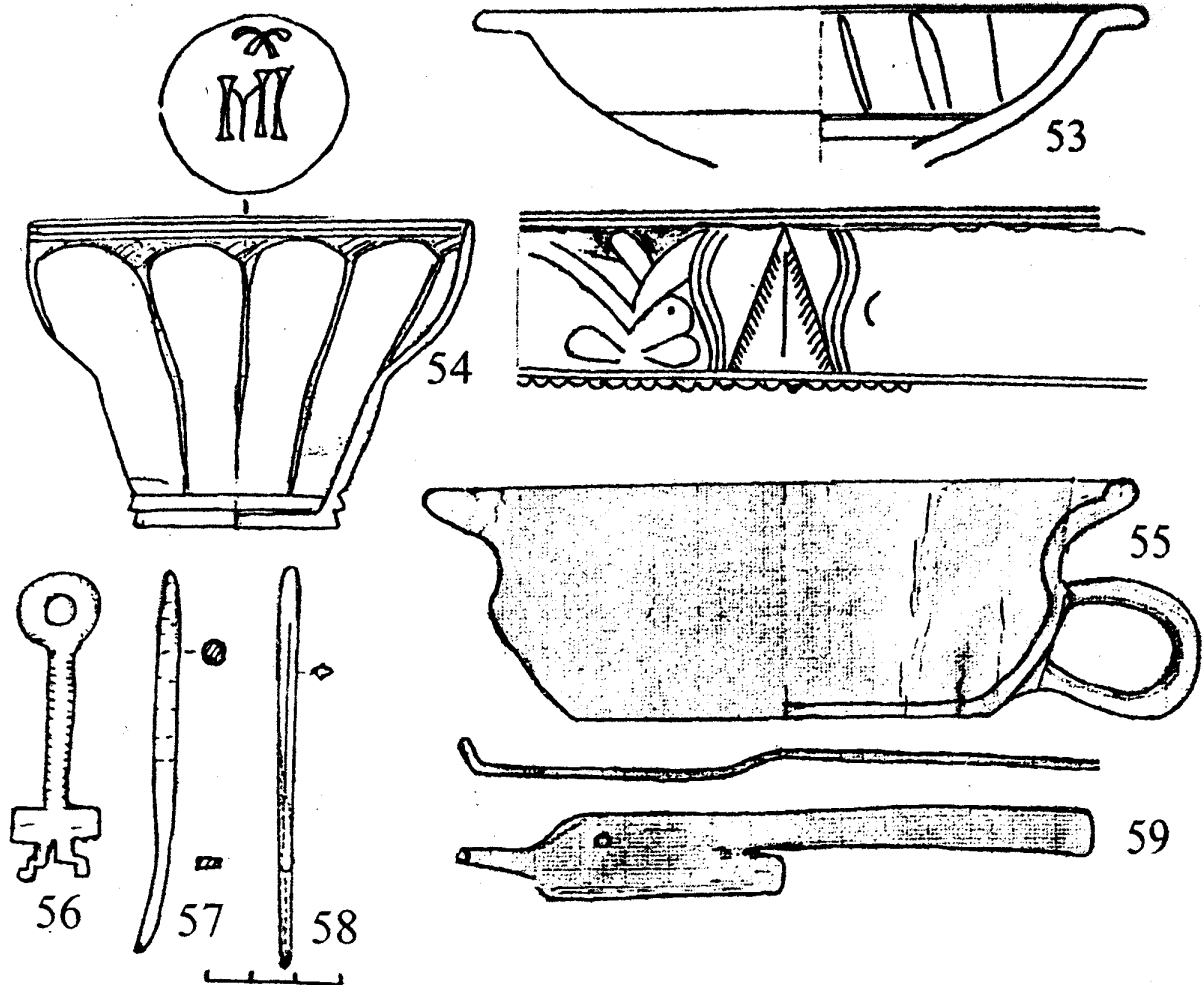
53. Миска (фрагмент). Червона глина. Гончарство. Поліхромія, полива. Діам. 170. ЛІМ КР-43634.

54. Кубок (фрагменти). Червона глина. Гончарство. В. 70, діам. вінця 100, діам. денця 45. ЛІМ КР-43629–243632.

Тонкостінний, покритий прозорою поливою поверх білого ангобу. У середині на стінках — гравірований стилізований рослинний орнамент з пальмовими гілками, виконаний зеленою, жовтою та коричневою фарбами. На дні коричневою фарбою виведено монограму «МХІ» («Михаїл»).

Публікації: Терський С., 20006.

55. Миска. Глина. Гончарство. В. 54, діам. вінця 160, діам. денця 100, діам. найбільшого розширення 120. Реставрована. ЛІМ КР-43622–43623.

Світло-коричневого кольору, з шорсткою поверхнею. Корпус ребристий, з ручкою; стінки плавно переходять у денце.

56. Ключ. Залізо. Куття. Д. 70. Пошкоджений корозією. ЛІМ КР-43560.

Круглий стрижень. З однієї сторони розклепане кільце для підвішування, а з іншої — робоча частина у формі двох фігурно зігнутих язичків з обломленими кінцями.

Публікації: Терський С., 20016.

57. Шило. Залізо. Куття. Д. 87. Пошкоджене корозією. ЛІМ КР-43873.

Вістря округле в перетині, корпус квадратний посередині, черешок — прямокутний.

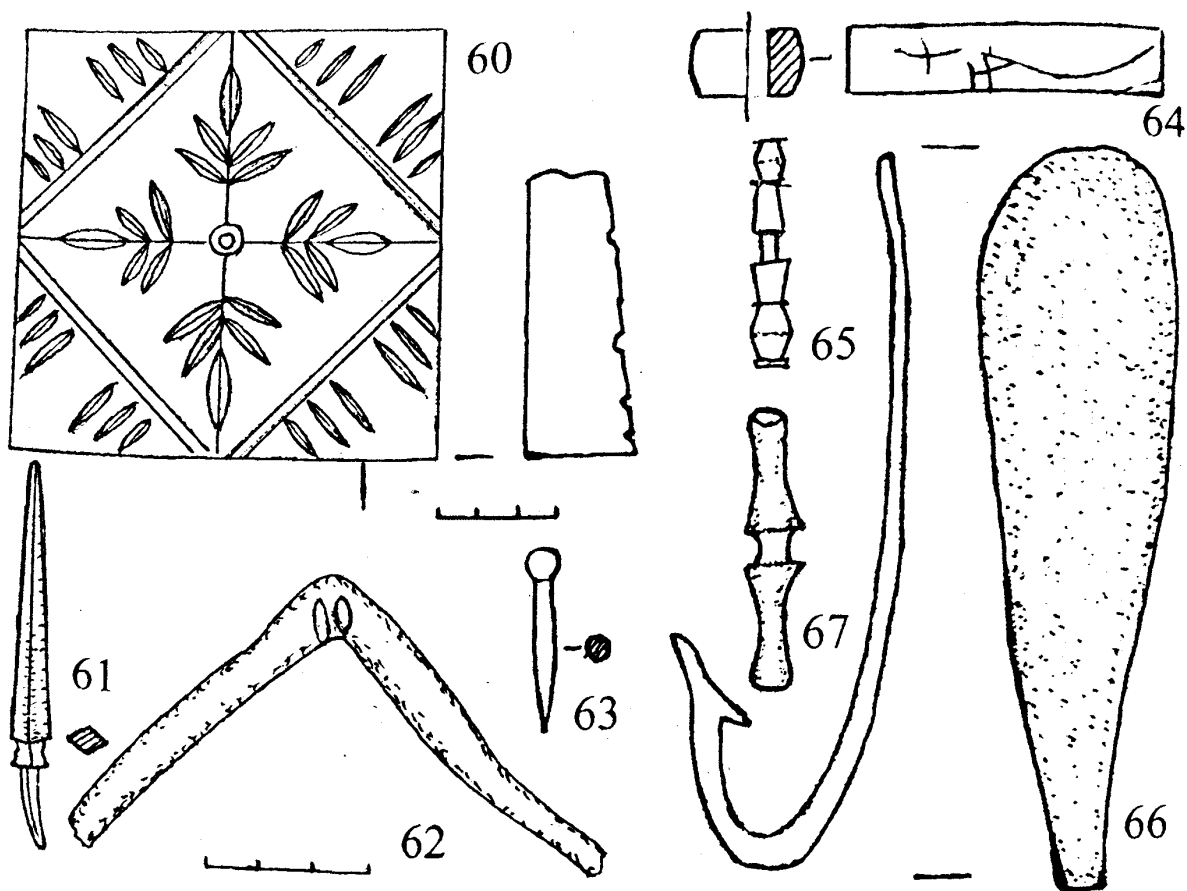
58. Шило. Залізо. Куття. Д. 70. Пошкоджений корозією. ЛІМ КР-43581.

Обидва кінці загострені, з ромбоподібного в перетині стрижня.

59. Пружина від замка. Залізо. Куття. Д. 145, Ш. 20. Пошкоджена корозією. ЛІМ КР-43861.

У формі пластини, з одного боку роздвоєна, з іншого — завершена гачком.

Ур. Апостольщина. Культурний шар
Розкопки 1999 р. (Терський С., 2000А)

60. Плитка фасадна (уламок). I пол. XIV ст. Кераміка. 85x70, Т. 24–26 (?). ЛІМ КР-43868.

Лицева сторона прикрашена різьбленим рослинним орнаментом, товщина зменшується в одному напрямку.

61. Вістря стріли. I пол. XIV ст. Залізо. Куття. Д. 70, П. вістря при основі 7,5x5,5. Пошкоджене корозією. ЛІМ КР-45309.

Броневий, пірамідальної форми (шилоподібне), ромбовидне у перетині з черешком для прикріплення до деревка.

62. Острога. I пол. XIV ст. Залізо. Куття. 100x25. Пошкоджена корозією. ЛІМ КР-43865.

З півкруглої в перетині пластини, кінці обламані.

63. Шпилька. XIII–XIV (?) ст. Кістка. Різання, шліфування. Д. 31. ЛІМ КР-43866.

Кругла в перетині, один кінець загострений, на другому — кругла голівка.

Господарська яма XI ст. — об. 25

Розкопки 2000 р. (Терський С., 2001А, с. 10)

64. Пряслице. Рожевий шифер. В. 14, діам. 25, діам. отвору 9. ЛІМ КР-45507.

На боковій поверхні — графіті у вигляді хрестиків та кривих ліній.

65. Гудзик стрижневий. Кістка. Токарний верстат. Д. 40, діам. 4.
ЛІМ КР-45312.

Овальний у перетині. Має численні аналогії у містах Русі.

Хата Х ст. — об. 30

(Терський С., 2001А, с. 12–13)

66. Блешня. Залізо. Куття. 120х30. Пошкоджена корозією.
ЛІМ КР-45310.

Овальна пластина, один кінець якої загнутий дугою і завершується гачком.

67. Гудзик стрижневий. Кістка. Токарний верстат. Д. 49, діам. 5.
ЛІМ КР-45311.

Овальний у перетині.

ЛУЧЕСЬК

Волинська обл. Розкопки 1989–1998 рр.

Дитинець. Споруда Х ст.

(Терський С., 1993А, с. 11–16)

68. Амулет. Кістка. 12х37х43. ЛІМ КР-42618.

З просвердленого хребця кози або вівці. Поверхня частково зашліфована.

**Дитинець. Владичий (єпископський) будинок
XIII–XIV ст.**

Розкоп 1992 р. (Терський С., 1993А, с. 3–11)

69. Кубок (фрагмент). Скло. В. збережена понад 100, діам. вінця 110. Склеєний. ЛІМ КР-42617.

Тонкостінний, з білого прозорого скла. Корпус прикрашений орнаментом, виконаним червоною фарбою. Орнамент розділений трьома горизонтальними лініями на два рівні: верхній складається із зображень «комети», а нижній із «пташок» — символів води.

Публікація: Терський С. В., 1995в, рис. 2: 1.

Середмістя. Багатий будинок XIV ст.

Розкоп 1996–1997 рр. (Терський С., 1997А, с. 20–24;
1998А, с. 4–5)

70. Миска. Глина. Гончарство. В. 60, діам. вінця 75, діам. денця 160.
Склеєна. ЛІМ КР-42054.

Сірого кольору, вінце з валиком, стінки розхилені назовні, не орнаментована, з конічною ручкою.

Публікації: Терський С. В., 2001б, рис. 3: 4.

71. Дзбан. Глина. Гончарство. В. 300, діам. вінця 110, В. вінця 75. Склеєний. ЛІМ КР-42572.

Тонкостінний, зі щільної червоної глини. Вінце вертикальне, з «дзьобиком», слабо розхилене, прикрашене трьома врізними лініями. При основі вінця рештки ручки. Вінце відокремлене від розхиленого кулястого корпусу двома рельєфними валиками. Зовні покритий жовто-зеленою поливою поверх ангобу, що сягає лінії найбільшого розширення і заходить на 1,5 см нижче краю вінця на внутрішню поверхню. При донці корпус дещо розширюється.

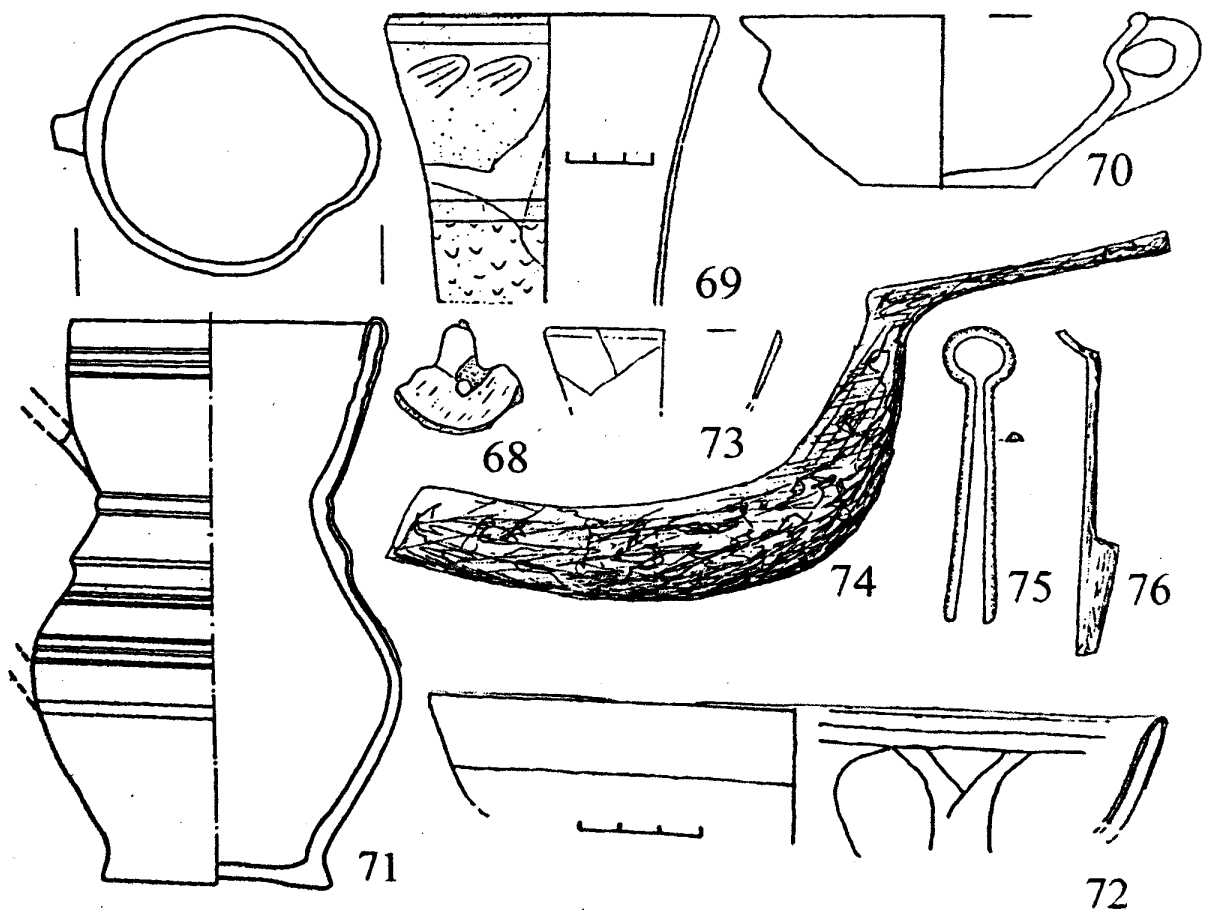
Публікації: Терський С., 2000б.

72. Миски (фрагменти вінець, стінок та донець). Червона глина. Гончарство. ЛІМ КР-44449–44468.

Покриті прозорою поливою поверх гравійованого орнаменту та розпису зеленою, жовтою та коричневою фарбами по ангобу.

73. Кубок (фрагмент). Біле прозоре скло. Діам. вінця 80. Збереглися лише вінця. ЛІМ КР-42616.

Стрункий, тонкостінний. Товщина стінок 1–1,5 мм плавно зменшується до краю вінця.

Посад в ур. Панський город біля с. Рованці

Луцького р-ну Волинської обл.

Розкопки 1989–1990 рр. (Терський С., 1990А, с. 6–10)

74. Серп. XIII ст. Залізо. Куття. Д. 200. Лезо Ш. 30–40.

Пошкоджений корозією. ЛІМ КР-42093.

75. Пінцет (?). XIII ст. Залізо. Куття. Д. 120. Пошкоджений корозією. ЛІМ КР-42094.

З прута півкруглого в перетині.

76. Ножиці для стрижки овець (фрагмент). XIII–XIV ст. Залізо. Куття. Д. 118. Пошкоджені корозією. ЛІМ КР-41145.

Трикутне лезо з руків'ям. Друге лезо і пружина втрачені.

ПЕРЕСОПНИЦЯ

Рівненський р-н Рівненської обл. Дитинець (ур. Шпихлір).

Розкопки 1988, 1993–1995 рр.

Дружинний будинок XIII–поч. XIV ст.

(гл. 1, 6–1, 7 м)

Розкопки 1994–1995 рр. (Терський С., 1995А, с. 2–6, рис. 1–5; 1996Б, с. 18–30, рис. 7–14; 1996г, с. 24; 1996д; 2000а; 2000в).

77. Горщик (фрагменти). Глина щільна, має тонку однорідну структуру та рівномірне червоне забарвлення по всій товщині черепка. Гончарство. Реконструйована загальна В. горщика 170, діам. вінця 40, найбільший діам. 190, Т. стінок близько 3–6. ЛІМ КР-44239–44242.

Т. зв. «закритої форми», у верхній половині поверх білого ангобу – зелена полива. Рельєфний штапований орнамент розташований горизонтальними смугами. Середня частина залишена гладкою як данина техніці: саме в цьому місці з'єднувалися дві окремо сформовані половини. Дно не збереглося, але, судячи з наявних аналогій, могло бути на кільцевому піддоні.

Публікації: Терський С., 1996г, 1996д, 2000а, 2000б, 2000в.

78. Горщик (фрагмент стінки). Глина. Гончарство. 45x23. ЛІМ КР-44243.

Фрагмент ще однієї посудини цього типу, лише полива жовто-зелена.

79. Амфора. Глина червона. Гончарство. Збережена у фрагментах. Орієнтовна В. 440, найбільший діам. 280. Денце та вінця не збереглися. Склеєна. ЛІМ КР-40878–40889.

Поверхня гладка, покрита ангобом.

80. Посудина (фрагмент денця). Глина. Гончарство. 90х90. ЛІМ КР-40877.

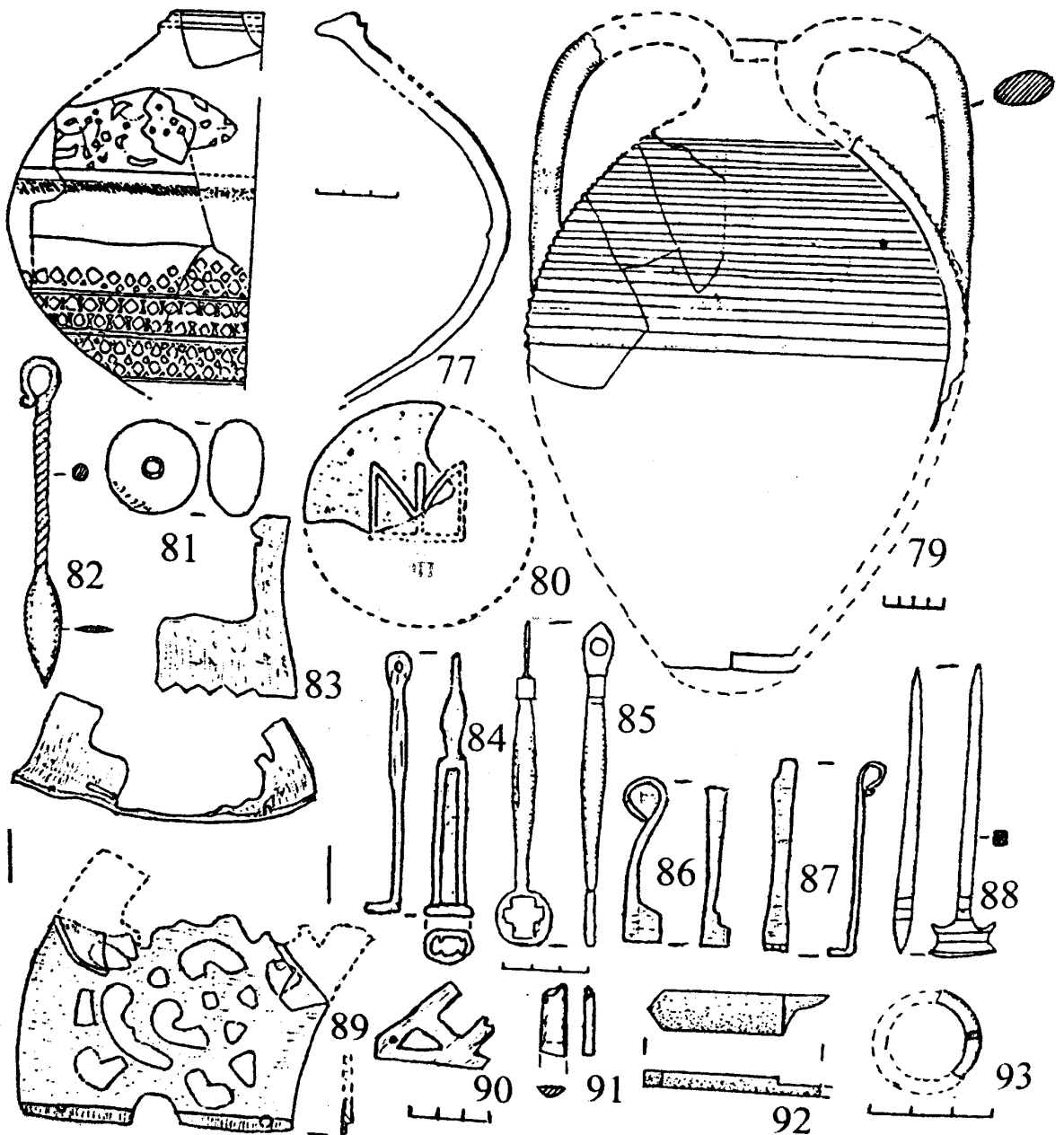
У центрі — опукле клеймо у вигляді тризубця.

81. Тягарець (пряслице?). Кераміка. Діам. 33, В. 19. ЛІМ КР-44253. Овальний з отвором діам. 4 мм.

82. Ніж. Залізо. Куття. Д. 120. Пошкоджений корозією. ЛІМ КР-44244.

Руків'я квадратне в перетині, скручене та загнуте на кінці у петлю, лезо — двостороннє, у вигляді листоподібного вістря (скальпель?).

83. Скребниця для чищення коней (фрагмент). Залізо. Куття. Пошкоджений корозією. 62х45. ЛІМ КР-44350.

Кутовий фрагмент пластини однорядного гребеня.

Публікації: Терський С., 1996д.

84. Ключ. Залізо. Куття. Д. 98. Пошкоджений корозією.
ЛІМ КР-40943.

Г-подібної форми. Голівка кругла, з отвором у центрі. Корпус розміщений у перпендикулярній до голівки площині, складається з округлого в перетині біконічного стрижня, який переходить у два паралельні прямокутні у перетині стрижні. Борідка овальна, з фігурним отвором, відігнута під прямим кутом.

Публікації: Терський С., 2001б.

85. Ключ. Залізо. Куття. Д. 126. Пошкоджений корозією.
ЛІМ КР-40942.

Голівка плоска, з отвором для підвішування. Корпус у вигляді круглого стрижня. Борідка дископодібна, з фігурним отвором, розміщена у перпендикулярній до голівки площині.

Публікації: Терський С., 2001б.

86. Ключ. Залізо. Куття. Д. 61. Пошкоджений корозією.
ЛІМ КР-40945.

Т. зв. «французького» (західного) типу. Голівка кільцеподібна, розклепана у перпендикулярній площині до корпусу. Корпус плоский. Борідка Г-подібно зігнута, з прямокутним вирізом вгорі.

Публікації: Терський С., 2001б.

87. Ключ. Залізо. Куття. Д. 71. Пошкоджений корозією.
ЛІМ КР-40944.

Голівка S-подібна, зімкнута у кільце. Корпус з плоскої штабки, прямокутної в перетині. Борідка Г-подібна, із двома зубцями.

Публікації: Терський С., 2001б.

88. Писало. Залізо. Куття. Д. 100, Ш. лопатки 24, П. стрижня 5,5х5,5. Пошкоджене корозією. ЛІМ КР-40516.

Стрижень, загострений з одного кінця, квадратний у перетині, із заокругленими кутами. Завершується лопаткою з місяцеподібними кінцями — ймовірно, символ ісламу (Терський С., 2000а).

Публікації: Терський С., 1996в, с. 82, рис. 1: 2; 1996г, 1996д, 2000а, 2000б.

89. Панікадило (фрагмент). Бронза. Лиття по восковій моделі. 106х84. Край обламаний, зігнутий. ЛІМ КР-40946.

Мереживна дугоподібна в плані пластини, що, очевидно, кріпилася штифтами до горизонтального каркасу. Подібний уламок хороса знайдено на городищі літописного Серенська у землі в'ятичів (Никольская, 1981, рис. 59: 6).

Публікації: Терський С., 1996г, 1996д, 2000б.

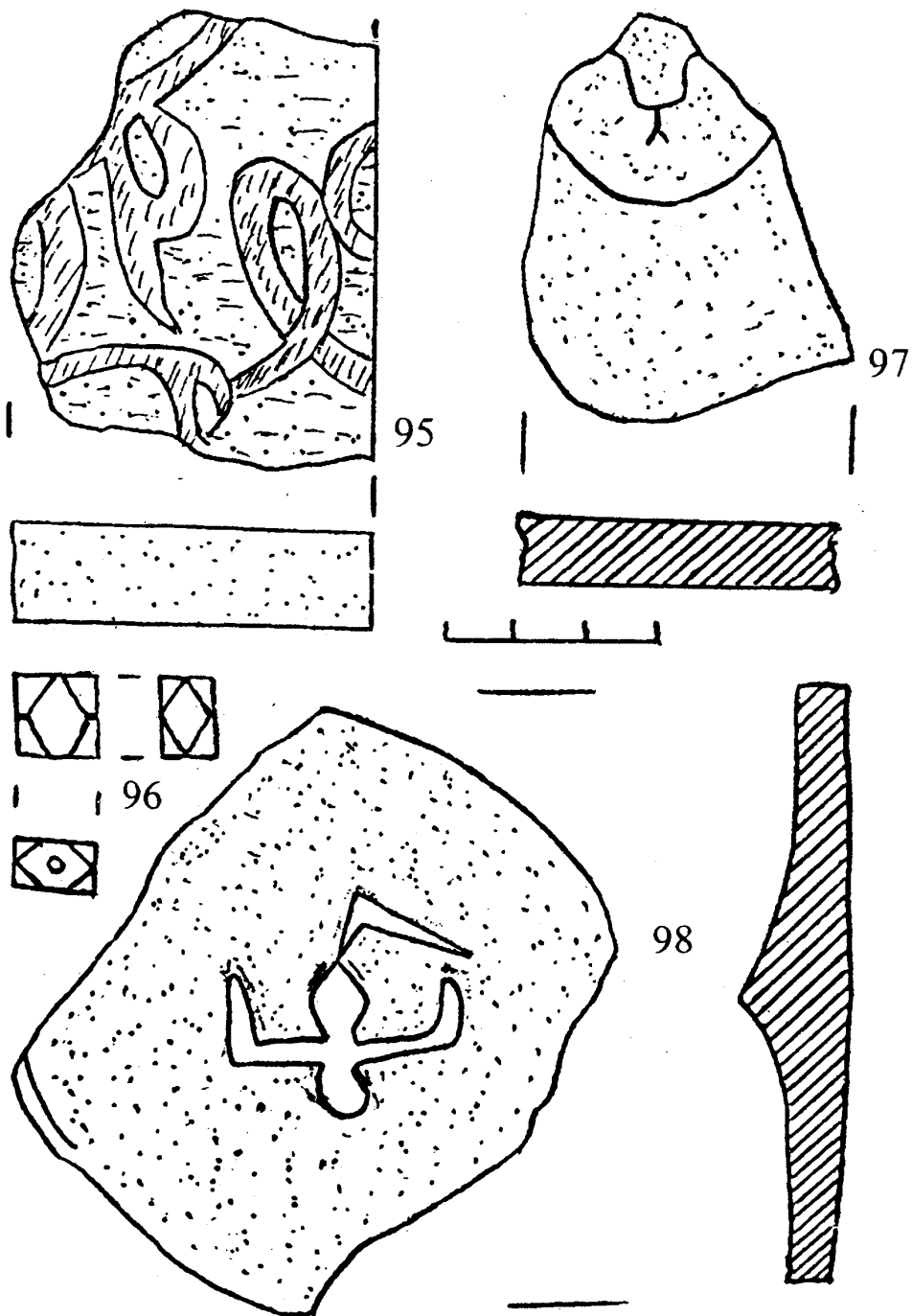
90. Окуття (фрагмент). Бронза. 40x33. Пошкоджене корозією. ЛІМ КР-40559.

Мереживна пластина (декоративна накладка?).

91. Накладка. Ріг. Поверхня зашліфована. 9,5x10x27. Краї обламані. ЛІМ КР-42476.

Напівциліндрична пластина.

92. Пряжка. Сірий однорідний м'який камінь. Д. збережена 66, П. 16x5. Обламана в місці прикріплення до ремня. ЛІМ КР-42492.

Поширена в Азії та серед євразійських кочівників.

Публікації: Терський С., 2000а, 2000б.

93. Перстені (фрагменти). Скло. П. 3х4. ЛІМ КР-40947–40948.

Зелені, півокруглі в перетині.

94. Скроневі кільця (фрагменти). Скло зеленого та фіолетового кольорів. Діам. 4–5. ЛІМ КР-40949–40951.

Круглі в перетині.

Господарська яма XIII ст. (гл. 1,6–1,7 м)

Розкопки В. Терського та С. Терського, 1988

95. Плитка декоративна (фрагмент). XII–XIII ст. Кераміка. 52х62, Т. 16. ЛІМ КР–40050.

Прямокутна, полив'яна. Білий візерунок на коричневому фоні.

Культурний шар

(Терський В., Терський С., 1993Б, с. 9–10)

96. Намистина. X–XI ст. Сердолік. 9х135х137. ЛІМ КР-40047.

Прямокутна, восьмигранна, з отвором для нанизування.

97. Посудина (фрагмент денця). XI–XII ст. Глина. Гончарство. 57х42. ЛІМ КР-40045.

У центрі — опукле клеймо у вигляді двозубця в колі.

98. Посудина (фрагмент денця). XI–XII ст. Глина. Гончарство. 90х90. ЛІМ КР-40046.

У центрі — опукле клеймо у вигляді тризубця.

Головний посад. Підйомний матеріал

(Терський С., 1996А, с. 51)

99. Молоток ковальський. XI–XIV ст. Залізо. Куття. 50х21х17. Обидва робочі краї спрацьовані (розплющені). ЛІМ КР-40523.

Первісна довжина була значно більшою.

Посад в ур. Пастівник. Культурний шар

Розкопки 1994 р.

100. Замок циліндричний підвісний. XIII–XIV ст. Залізо. Куття. 113х50х24. Пошкоджений корозією. ЛІМ КР-40521.

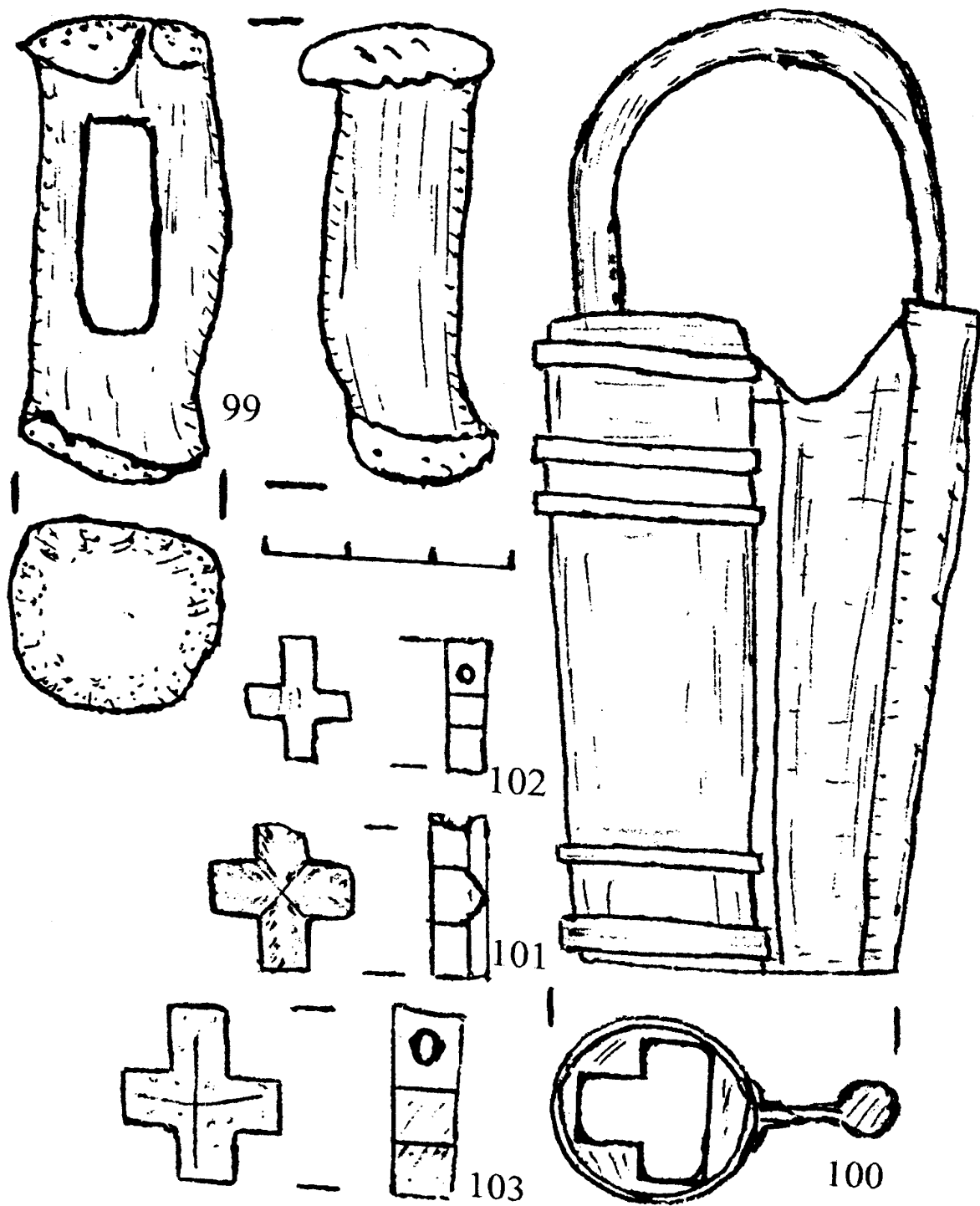
Отвір для ключа Т-подібний на торці циліндра.

101–103. Хрестики. XII–XIII ст. Мармур червоний. 24х19х8, 16х125х55. ЛІМ КР-40528–40530.

З отвором для підвішування. Мармур плямистий з родовищ Середземномор'я (?).

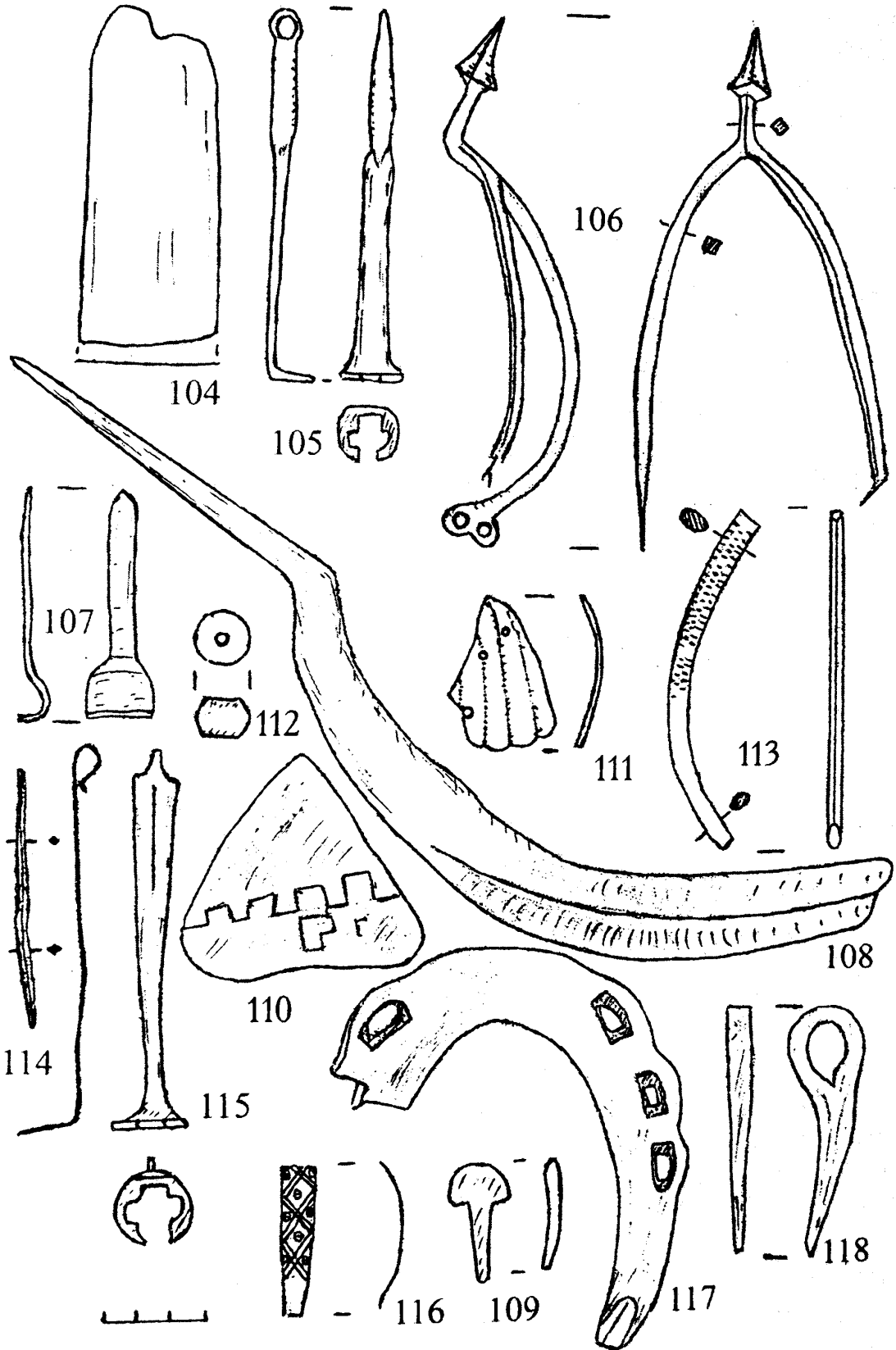
Публікації: Терський С., 2000б.

*Споруди кін. XII–XIII ст. з інвентарем, характерним
для купців і дружинників
Розкопки 1994 р. (Терський С., 1995А, с. 9–25).*

Спорида № 2

104. Пластина від панциря. Залізо. Куття. 80x35. Пошкоджена корозією. ЛІМ КР-40519.
Нашивалася на шкіряну основу.

105. Ключ від циліндричного замка. Залізо. Куття. Д. 110. Пошкоджений корозією. ЛІМ КР-40526.

Голівка кільцеподібна. Корпус округлий в перетині, переходить у пластину. Борідка дископодібна, відігнута перпендикулярно, з хрестоподібним отвором.

106. Острога. Залізо. Куття. 145x65. Пошкоджена корозією. ЛІМ КР-40520.

З чотиригранним пірамідальним шипом та квадратними в перетині дужками з 8-подібними петлями для ремінців.

107. Різець. Залізо. Куття. 67x19. Пошкоджений корозією. ЛІМ КР-42494.

Виготовлений з пластини. Використовувався для обробки дерева.

108. Серп. Залізо. Куття. Д. 270. Пошкоджений корозією. ЛІМ КР-40524.

109. Цвях-вухналь. Залізо. Куття. Д. 32, голівка 15x10x4. Пошкоджений корозією. ЛІМ КР-44248.

З грибоподібною голівкою, що знаходиться в одній площині з вістрям.

110. Казан (фрагменти). Мідь. Клепання. 63x69, 55x43. Пошкоджені корозією. ЛІМ КР-40560, 40941.

Клепаній з пластин, з'єднаних у своєрідний замок за допомогою язикоподібних виступів, які йшли по краю одного з них, вставлялись у спеціальний проріз іншого, загинались і заклепувались.

Публікації: Терський С., 2000б.

111. Підвіска з морської мушлі. 30x35. Краї обламані. ЛІМ КР-42493.

Мушля сімейства пектинів з трьома просвердленими отворами.

Публікації: Терський С., 2000б.

112. Намистина жовта. Скло. Діам. 14,5, В. 11. ЛІМ КР-40557.

Кулястої форми, гладка, з отвором для нанизування.

Споруда № 3.

113. Стрижень. Бронза. Лиття, карбування. Д. 88, П. 7,5x4,5. ЛІМ КР-40561.

Овальний у перетині, плавно звужується в одному напрямку. Одна сторона орнаментована трьома рядами поперечних рубців. Кінці обрубані. Призначення невідоме.

114. Шило. Залізо. Куття. Д. 75. Пошкоджене корозією. ЛІМ КР-40927.

Вістря ромбоподібне в перетині, черешок — гранчастий.

115. Ключ від циліндричного замка. Залізо. Куття. Д. 95. Пошкоджений корозією. ЛІМ КР-40525.

Голівка S-подібна, замкнута в кільце. Корпус плоский. Борідка дископодібна, перпендикулярно відігнута, з хрестоподібним отвором.

116. Браслет (фрагмент). Бронза. Лиття, карбування. Д. 33, Ш. 8. Пошкоджений корозією. ЛІМ КР-40558.

На зовнішній площині — врізний орнамент з ромбів та кілець.

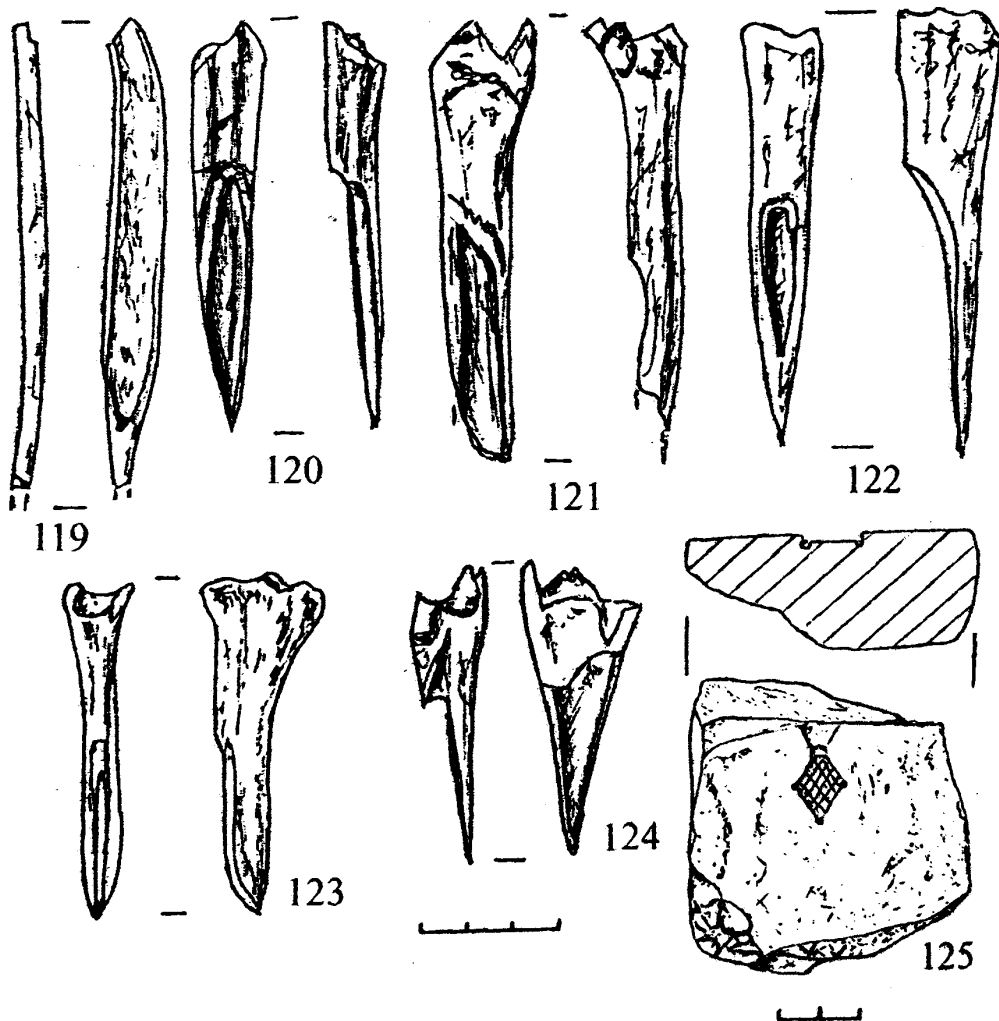
117. Підкова кінська. Залізо. Куття. 100x105. Пошкоджена корозією. ЛІМ КР-40517.

Зовнішній край хвилястий.

118. Пробій дверний. Залізо. Куття. Д. 75. Пошкоджений корозією. ЛІМ КР-43563.

Прямокутна в перерізі скоба, загнута з одного боку у петлю, а з іншого завершена вістрям для вбивання у дерев'яну раму дверей.

*Посад в ур. Замостя. Ювелірна майстерня VIII ст.
(Терський С., 1999А, с. 71–13)*

119–124. Проколки (шила). Кістка. Шліфування. Д. 60–90. ЛІМ КР-43033–43038.

125. Форма ливарна (половина). Крейда. Різьблення. 73x72x32. ЛІМ КР-43032.

Робоча сторона ретельно заглажена в одній площині. На ній з одного краю вирізьблено зображення ромбоподібної підвіски розмірами 1,8x1,4 см, із потовщеннями на кутах у вигляді кульок. Площина підвіски заштрихована заглибленими лініями, паралельними сторонам ромба. Підвіски подібного типу, проте з прорізним (мереживним) орнаментом, були досить поширеними на Русі (Antoniewicz, 1928, fig. 38: 17; Власова, 1967, рис. 4: 6; Альбом..., 1906, табл. 11: 62).

Посад Замостя. Хата сер. XIII ст.

Розкоп 1997 р. (Терський С., 1998А, с. 9–12)

126. Вістря стріли. Залізо. Куття. 55x105. Пошкоджене корозією. ЛІМ КР-42786.

З черешком, пластинчате, з чотирма круглими отворами. Найближчі аналогії з Центральної Азії.

Публікації: Терський С., 2000а, 2000б.

127. Вістря стріли (фрагмент). Залізо. Куття. 25x55. Пошкоджене корозією. ЛІМ КР-42787.

Пластинчате, двошипне, місяцеподібне.

Публікації: Терський С., 2000а, 2000б.

Борисковичі Горохівського р-ну Волинської обл.

Городище в ур. Вали

Розкопки 1990 р. (Терський С., 1991В, с. 3–7)

128. Посудина (фрагмент). XII ст. Глина. Гончарство. Діам. вінця 150, 90x70. ЛІМ КР-39399.

На стінці пролощений орнамент у вигляді тризуба.

Публікації: Терський С., 1993е.

129. Посудина (фрагмент денця). XII ст. Глина. Гончарство. 65x37. ЛІМ КР-39448.

У центрі — випукле клеймо у вигляді літери «М».

Публікації: Терський С., 1993е.

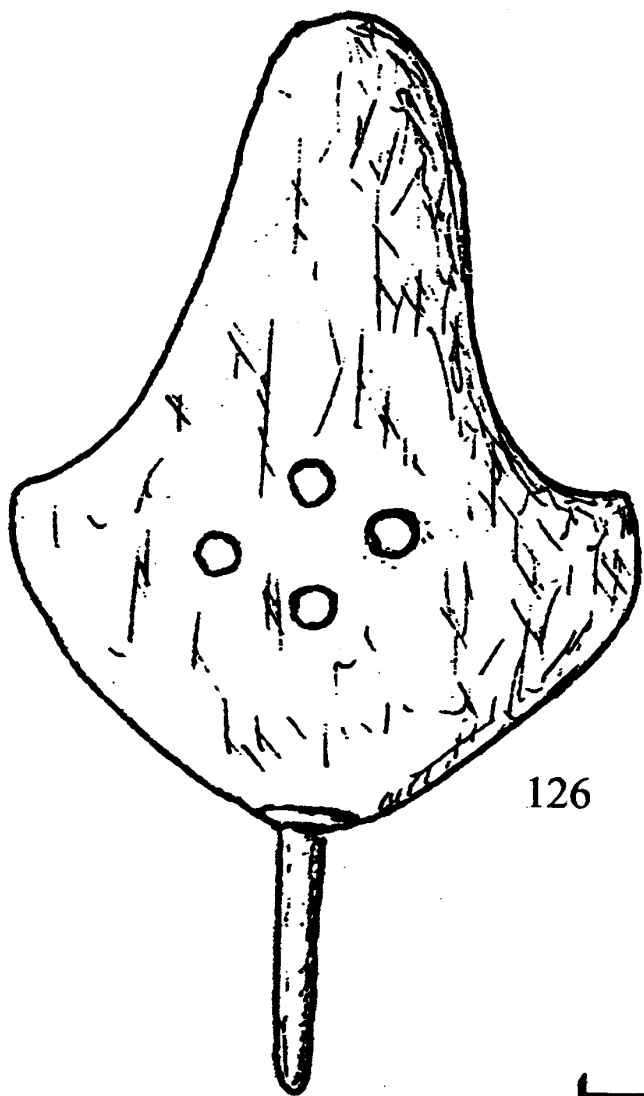
130. Гребінь. XII ст. Ріг. Різьблення. 64x45x10. ЛІМ КР-39457.

Двосторонній, прикрашений лінійним орнаментом.

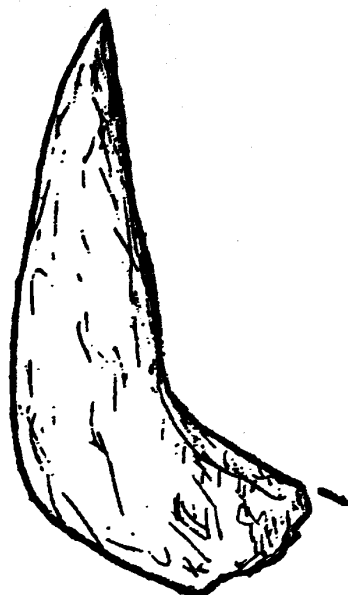
Публікації: Терський С., 1993е.

131. Пружина від замка. XII ст. Залізо. Куття. Д. 115, Ш. 23. Пошкоджена корозією. ЛІМ КР-39456.

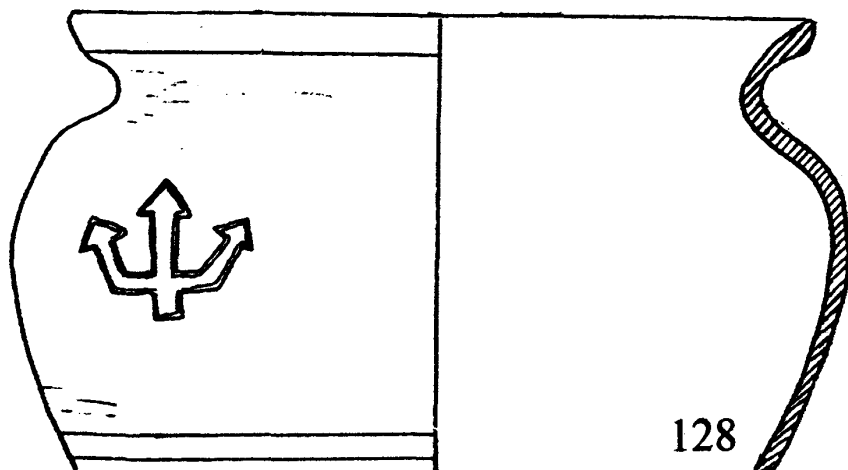
Пластина, з одного боку роздвоєна, з іншого — завершена обламаним виступом з гачком.

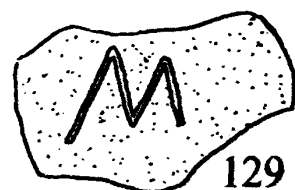
126

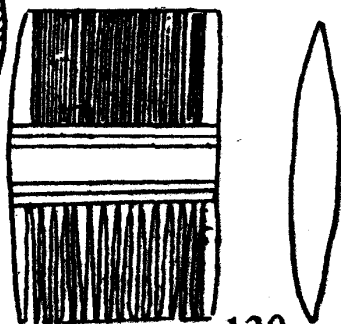
127

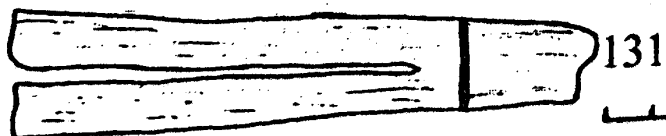
128

129

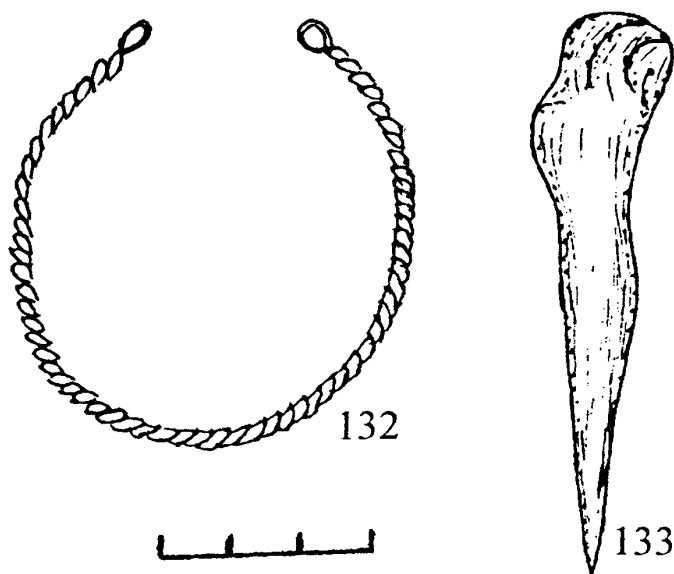
130

131

**Бужковичі Іваничівського р-ну Волинської обл.
Городище XI–XIV ст. в ур. Гребелька
Розкопки 1987 р. (Терський С., 1988А, с. 9)**

132. Браслет. XIII ст. Бронза. Лиття. 57x66. Пошкоджений корозією. ЛІМ КР-42635.

Скручений з трьох прутів тонкого дроту, округлого в перетині. Кінці завершуються петлями.

Публікації: Терський С., 1993е.

133. Проколка. XIII ст. Кістка. Д. 75. ЛІМ КР-42634.

Публікації: Терський С., 1993е.

Чемерин Ківерцівського р-ну Волинської обл.

Посад (ур. Острів)

Розкопки 1989–1990 рр. (Терський С., 1990Б, с. 2–9; 1991В, с. 11–19)

134. Пінцет. II пол. XIII ст. Залізо. Куття. Д. 100. Пошкоджений корозією. ЛІМ КР-39832.

З плоскої стрічки. Використовувався у золотарстві.

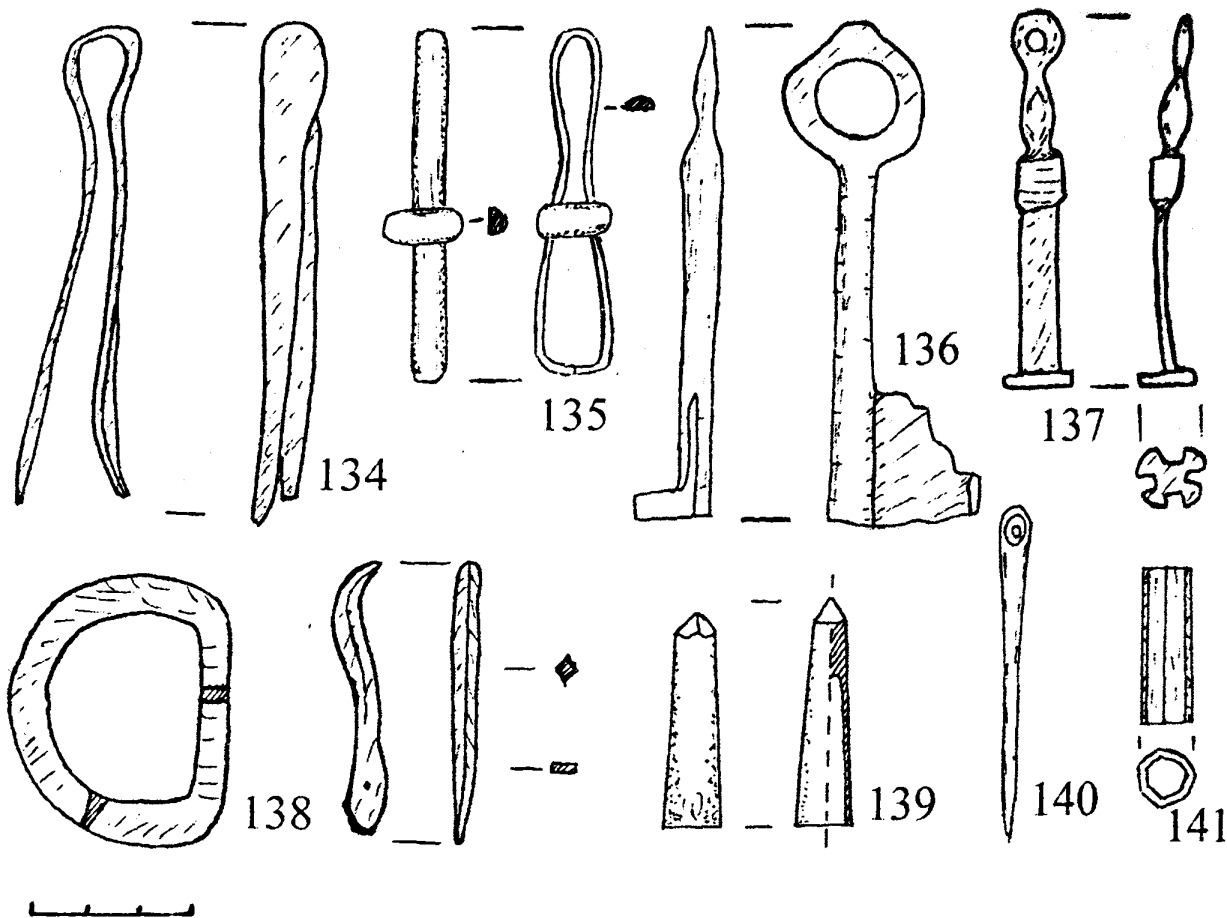
Публікації: Терський С., 1993д, 2001а.

135. Пінцет. II пол. XIII ст. Залізо. Куття. Д. 75. Пошкоджений корозією. ЛІМ КР-39526.

З півкруглої в перерізі стрічки, із затискувачем. Використовувався у золотарстві.

Публікації: Терський С., 1993д, 2001а.

136. Ключ. II пол. XIII ст. Залізо. Куття. Д. 103. Пошкоджений корозією. ЛІМ КР-39834.

Голівка кругла, плоска. Корпус трубчатий. Борідка трикутна, з хвилястим краєм і Г-подібним виступом.

Публікації: Терський С., 1993д, 2001а.

137. Ключ. II пол. XIII ст. Залізо. Куття. Д. 78. Пошкоджений корозією. ЛІМ КР-39835.

Голівка дископодібна, з отвором. Корпус фігурний, завершується пластиною. Борідка перпендикулярна, хрестоподібна.

Публікації: Терський С., 1993д, 2001а.

138. Пряжка. XI ст. Залізо. Куття. 53x44. Пошкоджена корозією. ЛІМ КР-39979.

Підковоподібна, без язичка. Аналогічний (?) язичок (ЛІМ КР-39980) від іншої пряжки ромбоподібний в перетині (Д. 55).

Публікації: Терський С., 1993д, 2001а.

139. Вістря стріли. II пол. XIII ст. Ріг. Д. 43, діам. втулки 12. ЛІМ КР-39828.

Кінець тригранно зрізаний.

Публікації: Терський С., 1993д, 2001а.

140. Голка. XI ст. Кістка. Д. 67. ЛІМ КР-39527.

З отвором на нитку, поверхня зашліфована.

Публікації: Терський С., 1993д, 2001а.

141. Намистина трубчата. Скло. Д. 30, діам. 10. II пол. XIII ст.
ЛІМ КР-39850.

6-гранна, прозора, синя, розламана поздовж.

Публікації: Терський С., 1993д, 2001а.

Ставище. Млинівський р-н. Рівненська обл.

Поселення X–XIII ст.

Розкопки 1990 р. (Терський С., 1990А, с. 11, табл. 10)

142. Кресало. Залізо. Куття. 69x25. Пошкоджене корозією.
ЛІМ КР-40993.

Калачикоподібне.

Публікації: Кучінко, Охріменко, Терський С., 1992; Терський С., 2001а.

143. Наральник. Залізо. Куття. 134x77. Пошкоджений корозією.
ЛІМ КР-40992.

Вузьколезий, з отвором для закріплення.

Публікації: Кучінко, Охріменко, Терський С., 1992; Терський С., 2001а.

Точівки. Острозький р-н Рівненської обл.

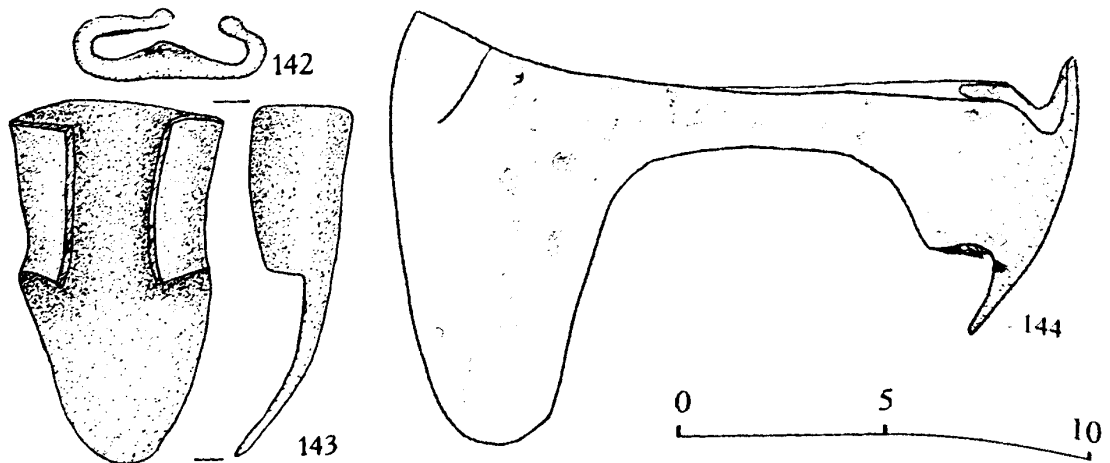
Поселення-супутник городища X ст.

(Терський С., 1988А, с. 7).

144. Сокира. Залізо. Куття. 165x110. Пошкоджена корозією.
ЛІМ КР-45607.

З отвором на руків'я. Дугоподібне лезо з відтягнутою до низу борідкою.

Публікації: Терський С., 1993е.

Література з археології княжої доби на Волині

- Альбом рисунков, помещенных в отчетах Императорской археологической комиссии за 1882—1898 годы. — СПб, 1906.
- Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов, высочайше утвержденною при Киевском военном, Подольском и Волинском генерал-губернаторе. — Ч. 8. — Т. 4. — К., 1907. — 451 с.
- Власова Г. М., 1967. Бронзовые изделия XI—XIII вв. из села Зеленче // Материалы по археологии Северного Причерноморья. — Одесса. — С. 246—259.
- Волков И. В., Маслов В. Е., Петренко В. Г., 2001. Золотоордынское погребение в Центральном Предкавказье // Российская археология. — № 2. — С. 126—131.
- Грушевський М., 1991 [1913]. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. — Т. I: До початку XI віка. — К.: Наукова думка. — 736 с.
- Грушевський М., 1993 [1905]. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. — Т. III: Галицько-Волинська держава. — К.: Наукова думка. — 637 с.
- Дашкевич Я., 1994. Русь і Сирія: взаємозв'язки VIII—XIV століть // Записки Наукового Товариства ім. Т. Шевченка. — Т. 228. — Львів. — С. 7—47.
- Зеленко С. М., 1999. Итоги исследований подводно-археологической экспедиции Киевского университета им. Т. Шевченко на Черном море в 1997—1999 гг. // Vita Antiqua. — № 2. — С. 223—234.
- Каргер М. К., 1958. Вновь открытые памятники Волинского зодчества XII—XIII вв. // Ученые записки ЛГУ. — Л.: Изд-во ЛГУ. — Вып. 252. — С. 3—33.
- Кирпичников А. Н., 1976. Военное дело на Руси в XIII—XV вв. — Л.: Наука. — 104 с., 30 табл.
- Кучінко М. М., 1996. Давньоруське городище Вал в Надстир'ї. — Луцьк: Вежа. — 207 с.
- Малевская М. В., 1997. Церковь Иоанна Богослова в Луцке — вновь открытый памятник архитектуры XII века // Древнерусское искусство. Исследования и атрибуции. — СПб: Изд-во Дмитрия Буланина. — С. 9—36.
- Мельник Е. Н., 1901. Раскопки в земле Лучан, произведенные в 1897—1899 гг. // Труды XI АС. — Т. 1. — М. — С. 479—513.
- Никольская Т. Н., 1981. Земля вятичей. К истории населения бассейна Верхней и Средней Оки в IX—XIII вв. — М.: Наука. — 296 с.
- Овсійчук В., 1999. Митрополита і художня діяльність Петра Ратенського // Осягнення історії: Збірник праць на пошану проф. Миколи Павловича Ковальського з нагоди 70-річчя. — Острог; Нью-Йорк. — С. 389—396.
- Пашуто В. Т., 1950. Очерки по истории Галицко-Волинской Руси. — М.: Госполитиздат. — 331 с.
- Полное собрание русских летописей изданное по высочайшему повелению Императорскою археографическою комиссиею. — Т. II. Ипатьевская летопись. — Изд. 2-е. — М., 1908. — 936 с.
- Прищепя Б. А., Нікольченко Ю. М., 1996. Літописний Дорогобуж в період Київської Русі. До історії населення Західної Волині в X—XIII століттях. — Рівне: Державне редакційно-видавниче підприємство. — 248 с.
- Прищепя Б. А., Нікольченко Ю. М., 2001. Муравицьке городище. — Маріуполь: Рената. — 80 с.

Раппопорт П. А., 1967. Военное зодчество западнорусских земель X—XIV вв. // *Материалы и исследования по археологии СССР.*— № 140.— Л.: Наука.— 241 с.

Раппопорт П. А., 1993. Древнерусская архитектура.— СПб.: Стройиздат.— 288 с.

Русина О. В., 1998. Україна під татарами та Литвою // *Україна крізь віки.*— Т. 6.— К.: Альтернативи.— 320 с.

Степи Евразии в эпоху средневековья.— М.: Наука, 1981.— 303 с.

Стефанова К., 1988. Особенности сграфитто-керамики в Юго-Восточной Болгарии // *Труды V Международного Конгресса археологов-славистов (Киев, 18–25 сентября 1988 г.)*.— Т. 2.— К.: Наукова думка.— С. 152–155.

Фарбей О. М., 2001. Дослідження посаду середньовічної Сугдеї у 1999 р. // *Археологічні відкриття в Україні 1999–2000 років.*— Київ: Ін-т археології НАН України.— С. 60–62.

Шеломенцев-Терський С. В., 1999а. Лучеськ X—XV ст. Дисертація на здобуття наукового ступеня к.і.н.— Київ: Ін-т археології НАН України.— 382 с.

Antoniewicz W., 1928. Archeologia Polski.— Warszawa.— 344 s.

Перелік звітів про польові дослідження Волинської археологічної експедиції

Терський С. В., 1988А. Звіт про роботу Волинської археологічної експедиції Львівського історичного музею на території Ровенської, Волинської та Львівської областей в 1987 році.— Львів // ДАЛО.— Ф. 2591.— Оп. 1.— Спр. 698.— 39 с.

Терський С. В., 1989А. Звіт про роботу Волинської археологічної експедиції Львівського історичного музею на території Волинської, Ровенської та Львівської областей в 1988 році.— Львів, 1989 // ДАЛО.— Ф. 2591.— Оп. 1.— Спр. 712.— 18 с.

Терський С. В., 1990А. Звіт про роботу Ранньосередньовічного загону археологічної експедиції заповідника на території Старого міста та в його околицях.— Луцьк; Львів // НА ІА НАН України.— № 23573.— 38 с.

Терський С. В., 1990Б. Звіт про роботу Волинської археологічної експедиції Львівського історичного музею у Ківерцівському районі Волинської області (літописний Чемерин та його околиця) в 1989 році.— Львів // НА ІА НАН України.— № 23572.— 51 с.

Терський С. В., 1991А. Звіт про роботу Слов'янського загону археологічної експедиції ЛІКЗ на території замку Любарта та розвідки в околицях Луцька.— Луцьк; Львів // НА ЛІКЗ «Старе місто».— № 211.— 26 с.

Терський С. В., 1991Б. Звіт про роботу Ранньосередньовічної археологічної експедиції заповідника на території замку Любарта (охоронні дослідження) та розвідки в околицях Луцька в 1991 році.— Львів; Луцьк // ДАЛО.— Ф. 2591.— Оп. 1.— Спр. 748.— 57 с.

Терський С. В., 1991В. Звіт про роботу Волинської археологічної експедиції на території Волинської області в 1990 р. (розвідки в околицях Лучеська, Перемиля, розкопки в ур. Вали біля с. Борисковичі Горохівського р-ну та в ур. Острів біля

с. Чемерин Ківерцівського р-ну — посад літописного міста Чемерина (1149 р.)— X—XIV ст.).— Львів // ДАЛО.— Ф. 2591.— Оп. 1.— Спр. 737.— 80 с.

Терський С. В., 1993А. Звіт про роботу Волинської археологічної експедиції на території літописного Лучеська в 1992 році.— Львів; Луцьк // НА ЛІКЗ «Старе місто».— № 302.— 87 с.

Терський В. С., Терський С. В., 1993А. Звіт про роботу Пересопницької археологічної експедиції у 1993 році.— Львів // НА ІА НАН України.— Ф. 1993/88.— 60 с.

Терський С. В., 1995А. Звіт про роботу Волинської археологічної експедиції у 1994 році.— Львів // НА ІА НАН України.— Ф. 1994/138.— 45 с.

Терський С. В., 1996А. Звіт про роботу Волинської та Пересопницької археологічних експедицій у 1995 році.— Львів // НА ІА НАН України.— Ф. 1995/136.— 67 с.

Терський С. В., Семенюк В., 1997А. Звіт про роботу Волинської археологічної експедиції у 1996 році (рятивні розкопки на території Старого міста Луцька та у Пересопниці).— Луцьк; Львів // НА ЛІКЗ «Старе місто».— № 428.— 72 с.

Терський С., 1997А. Звіт про роботу Волинської археологічної експедиції у 1997 р.— Львів // НА ІА НАН України.— Ф. 1997/110.— 16 с., 23 іл.

Терський С., 1998А. Звіт про роботу Волинської археологічної експедиції у 1998 р.— Львів // НА ІА НАН України.— Ф. 1998/71.— 23 с., 17 іл.

Терський С. В., 2000А. Звіт про роботу Волинської рятивної археологічної експедиції у 1999 році.— Львів // НА ІА НАН України.— Ф. 1999/43.— 88 с.

Терський С. В., 2001А. Звіт про роботу Волинської археологічної експедиції у 2000 році.— Львів // НА ЛІМ.— 48 с.

Терський С. В., 2002А. Звіт про роботу Волинської археологічної експедиції у 2001 році.— Львів // НА ЛІМ.— 20 с.

Перелік публікацій за наслідками робіт експедиції (1986–2001)

Наукові роботи 1987

1. Шеломенцев-Терський С. В., 1987а. Древнерусский Перемышль // Задачи советской археологии в свете решений XXVII съезда КПСС: Тезисы докладов Всесоюзной конференции.— Суздаль, 1987.— М.: Наука.— С. 283.

2. Шеломенцев-Терський С. В., 1987б. Пересопницький некрополь X—XIII вв. // Актуальные проблемы историко-археологических исследований: Тезисы докладов VI Республиканской конференции молодых археологов.— Киев, октябрь 1987 г.— К.: Наукова думка.— С. 176.

3. Шеломенцев-Терський В. С., Шеломенцев-Терський С. В., 1987. Давньоруське Погориння // VII Подільська історико-краєзнавча конференція (секція археології): Тези доповідей.— Кам'янець-Подільський.— С. 53–54.

4. Шеломенцев-Терський С. В., 1987в. Перемильська волость XI—XIII ст. // VII Подільська історико-краєзнавча конференція (секція археології): Тези доповідей.— Кам'янець-Подільський.— С. 55.

5. Терський С. В., 1987. Пересопницька волость XI–XIII ст. // Молоді учені-супільствознавці УРСР – 70 річчю Великого Жовтня: Тези республіканської науково-теоретичної конференції 17–18 грудня 1987 р. – Львів. – С. 159–160.

1988

6. Терський В. С., Терський С. В., 1988. Охоронні дослідження у Володимирі-Волинському // Минуле і сучасне Волині: Тези доповідей та повідомлень 2-ї Волинської історико-краєзнавчої конференції 26–28 травня 1988 р. – Ч. 2. – Луцьк. – С. 71–72.

7. Терський С. В., 1988. Соціальна топографія літописних міст Надстубляниці в X–XIII ст. // Минуле і сучасне Волині: Тези доповідей та повідомлень 2-ї Волинської історико-краєзнавчої конференції 26–28 травня 1988 р. – Ч. 2. – Луцьк. – С. 95–97.

8. Шеломенцев-Терский С. В., 1988. Ремесло и торговые связи Пересопницы в X–XIII вв. // Древнее производство, ремесло и торговля по археологическим данным: Тезисы докладов IV конференции молодых ученых ИА АН СССР. – М. – С. 166–167.

1990

9. Шеломенцев-Терский С. В., Шеломенцев-Терский В. С., 1990. О языческих элементах в культуре населения Волини в X–XIII вв. // VI Международный конгресс славянской археологии. Тезисы докладов советской делегации. – М.: Наука. – С. 130–131.

1991

10. Терський В. С., Терський С. В., 1991. Нові матеріали з розкопок літописної Пересопниці та її околиць (1987–1988 рр.) // Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині. – Львів: Світ. – С. 89–91.

11. Терський С. В., 1990а. До питання про етапи розвитку соціально-топографічної структури Луцька у VIII–XIV ст. // Екологія культури: історія, традиції, сучасність: Тези доповідей та повідомлень молодіжної конференції 11–12 травня 1990 р. – Львів. – С. 48–50.

12. Терський С. В., 1991б. Середньовічні городища басейну р. Липи в дослідженнях краєзнавців Волині // Минуле і сучасне Волині. Історичні постаті краю: Тези доповідей та повідомлень 4-ї Волинської історико-краєзнавчої конференції 11–13 жовтня 1991 р. – Луцьк. – С. 22–24.

13. Терський С. В., 1991в. Історія вивчення житлового будівництва Лучеська у VII–XIV ст. // Тези Республіканської конференції, присвяченої «Атласу історії культури Волинської області» 11–13 грудня 1991р. – Луцьк. – С. 19–22.

14. Терський С. В., Терський В. С., 1991. Князівські садиби в околицях Лучеська XII–XIV ст. (до проблеми локалізації) // Тези Республіканської конференції, присвяченої «Атласу історії культури Волинської області» 11–13 грудня 1991 р. – Луцьк. – С. 22–23.

1992

15. Терський С. В., 1992а. Про побутування язичницьких вірувань у населення Волині (IX–XIII ст.) // Історія релігій в Україні: Тези повідомлень II круглого столу (Львів, 4–5 травня 1992 р.) – Київ; Львів. – С. 57–58.

16. Терський С. В., 1992б. Дослідження Владичого двору в Луцькому замку // Архітектура Волині: історія та сучасність: Тези конференції в м. Луцьку (Україна) 20–27 вересня 1992 р. – К. – С. 45–47.

17. Шеломенцев-Терский С. В., 1992. К вопросу о конструкции вала на некоторых городищах Волини в IX–XI вв. // Насельніцтва Беларусі і сумежных тэрыторій у эпоху жалеза: Тезисы дакладаў канф. прысв. 80-годдзю з дня нараджэння А. Р. Мітрафанова (10–12 снежня 1992 г.).— Менск.— С. 109–112.

18. Терський С. В., 1992в. Дослідження городищ X–XI ст. в басейні р. Горинь // Остріг на порозі 900-ліття: Тези доповідей I-ї та II-ї краєзнавчих конференцій.— Остріг.— С. 54–55.

1993

19. Терський С. В., 1993а. До проблеми формування первинних міських осередків Південно-Західного Погориння у IX–XIII ст. // Актуальні проблеми розвитку міст та міського самоврядування (Історія і сучасність): Тези міжнародної науково-практичної конференції (м. Рівне, 7–9 квітня 1993 року).— Рівне.— С. 71–73.

20. Терський С. В., 1993б. Про семантику деяких міфологічних оповідань, що стосуються слов'янських археологічних пам'яток VIII–XII ст. // Історія релігій в Україні: Тези повідомлень III круглого столу (Львів, 3–4 травня 1993 р.).— Київ; Львів.— С. 115–116.

21. Терський С. В., Терський В. С., 1993. Монастирі княжої Пересопниці // Волинь незабутня: Тези IV регіональної науково-практичної конференції «Краєзнавчі дослідження з історії Волині: Нові підходи, форми і методи».— Рівне.— С. 15–17.

22. Терський С. В., 1993в. Про племінний етап в історії долітописного Лучеська // Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції. Тези доповідей та повідомлень міжнародної наукової конференції.— Львів.— С. 24–26.

23. Шолом'янцев-Терський В. С., Терський С. В., 1993. Про локалізацію княжої церкви у Пересопниці // Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції. Тези доповідей... — Львів.— С. 77–78.

24. Терський С. В., 1993г. Розвідки в околицях княжого Лучеська // Археологічні дослідження в Україні 1991 р.— Луцьк: Надстир'я.— С. 120–121.

25. Терський С. В., 1993д. Літописний Чемерин. Підсумки археологічних досліджень 1988–1990 років // Наукові записки Львівського історичного музею.— Вип. 1.— Львів.— С. 27–41.

26. Терський С. В., 1993е. Обстеження городищ княжої доби на Волині в 1986–1991 роках // Наукові записки Львівського історичного музею.— Вип. 1.— Львів.— С. 41–67.

27. Терський С. В., 1993є. Вироби з кості і рогу X–XIII ст. з території Прикарпаття і Волині у фондах Львівського історичного музею // Наукові записки Львівського історичного музею.— Вип. 1.— Львів.— С. 68–87.

28. Терський С. В., 1993ж. Призабуте княже місто // Літопис Червоної Калини.— № 7–9.— Львів.— С. 28–32.

29. Терський С. В., 1993з. Чемерин: Історична доля малих міст Волині // Тези наукової конференції до 100-річчя Волинського єпархіального давньосховища 18–20 травня 1993 року.— Житомир.— С. 27–28.

30. Терський С. В., 1993і. Нові пам'ятки північно-західного порубіжжя трипільської культури // Тези доповідей і повідомлень міжнародної наукової конференції «Трипільська культура України» (до 100-річчя відкриття).— Львів.— С. 64–66.

31. Охріменко Г. В., Терський С. В., 1993. Археологічна спадщина Яна Фітцке // Час, пам'яті, людзі. Пам'яті рєпрасованьх археологау: Тезиси дакладау міжнароднай канференції (Менск, 27–30 кастрычніка 1993 р.).— Менск.— С. 89–92.

1994

32. *Terski S., 1994. Zespoły ceramiczne Łucka okresu różnego średniowiecza // Garncarstwo i kaflarstwo na ziemiach polskich od różnego średniowiecza do czasów współczesnych. Materiały z konferencji. Rzeszów, 21–23.IX.1993.— Rzeszów.— S.185–190.*

33. Терський С. В., Терський В. С., 1994. Літописна Пересопниця, або Призабуте місто над Стублою // «Родовід». Наукові записки до історії культури України: дослідження; архівні матеріали; публіцистика.— № 7.— С. 47–53.

34. Терський С. В., 1994а. Пересопницька волость // «Родовід». Наукові записки до історії культури України: дослідження; архівні матеріали; публіцистика.— № 7.— С. 54–55.

35. Терський С. В., 1994б. Волинські матеріали княжої доби у фондах Львівського історичного музею // Житомир в історії Волині і України: Тези Всеукраїнської наукової краєзнавчої конференції (Житомир, 7–10 вересня 1994 р.).— Житомир: ЖО СЖУ.— С. 211–212.

36. Терський С. В., 1994в. Про роль галицьких міст у системі міжнародних зв'язків Волинського князівства (XII–XIV ст.) // Міжнародна археологічна конференція «Еволюція розвитку слов'янських градів VIII–XIV ст. у передгір'ї Карпат і Татр», Львів, 27–29 вересня 1994 р.: Тези доповідей і повідомлень.— Львів.— С. 27–28.

37. Терський С. В., 1994г. З історії міста Винники (IX–XIV ст.) // Міжнародна археологічна конференція «Еволюція розвитку слов'янських градів VIII–XIV ст. у передгір'ї Карпат і Татр», Львів, 27–29 вересня 1994 р.: Тези доповідей і повідомлень.— Львів.— С. 39–40.

38. *Terski S. V., 1994д. Многослойное поселение на территории исторического центра г. Винники близ Львова // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья V тыс. до н. э — V в. н. э. Материалы Международной археологической конференции 10–14 октября 1994 г.— Тирасполь.— С. 19–22.*

39. Терський С. В., 1994е. Кераміка XIV–XVI ст. з досліджень Луцька в 1987–1992 рр. // Велика Волинь: минуле і сучасне. Матеріали міжнародної науково-краєзнавчої конференції (жовтень 1994 р.).— Хмельницький; Ізяслав; Шепетівка.— С. 387–389.

40. Терський С. В., 1994є. З далекого минулого княжих Винник під Львовом // Наукові записки Львівського історичного музею.— Вип. 2–3.— Львів.— С. 22–38.

41. Терський С. В., 1994ж. Розвідки у Верхньому Побужжі // Археологічні дослідження на Львівщині в 1994 р.— Львів: Історичний музей.— С. 12–13.

1995

42. Терський С. В., 1995а. Церкви та монастирі в структурі Великого Лучеська (XI–XIV ст.) // Історія релігій в Україні: Тези повідомлень Міжнародного V-го круглого столу (Львів, 3–5 травня 1995 року).— Т. 5.— К.; Львів.— С. 460–461.

43. Терський С. В., 1995б. Археологічні матеріали княжої доби з території Бойківщини у фондах Львівського історичного музею // Бойківщина. Історія та сучасність: Матеріали Міжнародного історико-народознавчого семінару «Населення

Бойківщини у контексті загальнокарпатського етнокультурного розвитку», Самбір, 14–16 вересня 1995 р.— Львів; Самбір.— С. 93–95.

44. Терський С. В., 1995в. Волинь в системі міжнародних зв'язків Київської Русі (X–XIV ст.) (до постановки проблеми) // Наукові записки / Львівський історичний музей.— Вип. 4.— Ч. 1.— Львів: Логос.— С. 73–88.

45. Терський С. В., 1995г. Історична топографія та забудова Пересопниці XII–XIII ст. у світлі нових археологічних досліджень // Волинь незабуття. Тези VI регіональної науково-практичної конференції «Нові краєзнавчі дослідження у контексті національного відродження України».— Рівне.— С. 8–9.

46. Шеломенцев-Терский С. В., Шеломенцев-Терский В. С., 1995. Летописная Пересопница (Итоги археологических исследований 1974–1991 гг.) // Материалы по археологии России.— Вып. 2.— Славянская археология 1990. Раннесредневековый город и его округа.— М.— С. 58–66.

1996

47. Терський С. В., 1996а. Розвідкові роботи Волинської археологічної експедиції Львівського історичного музею // Археологічні дослідження на Львівщині у 1995 році.— Львів: Історичний музей.— С. 73–75.

48. Терський С. В., 1996б. До питання про дерев'яне храмове будівництво у княжому Лучеську // Вісник (Укрзахідпроектреставрація).— Ч. 5.— Львів.— С. 105–106.

49. Терський С. В., 1996в. Про писемність у містах Західної Волині X–XIV ст. (за археологічними даними) // Наукові записки (Львівський історичний музей).— Вип. 5.— Ч. 1.— Львів.— С. 74–95.

50. Терський С. В., 1996г. Підсумки археологічних досліджень дитинця та передмість городища Пересопниця на Волині // Materiały i sprawozdania Rzeszowskiego ośrodka archeologicznego.— Т. 17.— Rzeszów; Krosno; Przemyśl; Sandomierz; Tarnów.— S.305–309.

51. Shelomencev-Terski S., 1996. Settlement of globular amphora culture in Peresopnitsa, the Volhynia region (Ukraine) // Eastern exodus of the globular amphora people: 2950–2350 BC, Baltik-Pontik Studies.— Vol. 4.— S. 70–78.

52. Терський С. В., 1996д. Літописна Пересопниця в світлі археології // Наукові записки (Рівненський краєзнавчий музей).— Вип. 1.— Рівне.— С. 28–37.

53. Петегирич В. М., Терський С. В., 1996. Валявський могильник поблизу Перемишля у дослідженнях Я. Пастернака // Бойківщина. Історія та сучасність. Матеріали Міжнародної історико-народознавчої конференції «Минуле і сучасне Бойківщини», яка відбулась у Самборі 6 березня 1996 р. з нагоди 140-річчя від дня народження Михайла Зубрицького.— Львів; Самбір.— С. 26–28.

54. Терський С. В., 1996е. Скарб залізних знарядь праці княжої доби з с. Гірне на Стрийщині // Бойківщина. Історія та сучасність. Матеріали Міжнародної історико-народознавчої конференції «Минуле і сучасне Бойківщини», яка відбулась у Самборі, 6 березня 1996 р. з нагоди 140-річчя від дня народження Михайла Зубрицького.— Львів; Самбір.— С. 28–29.

55. Терський С. В., 1996є. Керамічні комплекси Луцька доби пізнього середньовіччя (результати досліджень 1987–1992 років) // Українське гончарство. Національний культурологічний щорічник за рік 1995.— Кн. 3.— Опішне.— С. 83–98.

1997

56. Терський С. В., 1997а. Два маловідомі перстені-печатки з XIV ст. // Шоста наукова геральдична конференція (Львів, 27–29 березня 1997 р.). Матеріали. – Львів. – С. 89–91.

57. Терський С. В., 1997б. Старожитний Лучеськ у світлі археології // Беларусь в сістэме еўрапейскіх культурных сувязяў // Гістарычна-археалагічны зборнік. – Вып. 11. – Мінск. – С. 116–123.

58. Терський С. В., 1997в. Луцький Поділ: до питання формування території середмістя // Гісторыя Беларусі: Жалезны век і Сяроднявеччя. Да 70-годдзя з дня нараджэння Г. В. Штыхава. – Мінск. – С. 66–69.

59. Терський С. В., 1997г. Галицько-Волинська Держава: зв'язки із Сходом (за матеріалами археологічних досліджень політико-економічних центрів Західної Волині) // V Міжнародна археологічна конференція студентів та молодих вчених. (Київ, 22–24 квітня 1997 р.). – К.: КДУ. – С. 268–269, табл. LVII.

60. Терський С. В., Фіщук О. В., 1997. Археологічні пам'ятки Західної Волині: проблема кадастру // V Міжнародна археологічна конференція студентів та молодих вчених. (Київ, 22–24 квітня 1997 р.). Наукові матеріали. – К.: КДУ. – С. 49–51.

61. Терський С. В., 1997д. Робота археологічної експедиції по дослідженню літописної Пересопниці в 1993 р. // Археологічні дослідження в Україні 1993 року. – Київ: Ін-т археології НАН України. – С. 137–138.

62. Терський С. В., 1997е. З історії розвитку археології та історичного краєзнавства на Волині до Першої Світової війни // Наукові записки (Львівський історичний музей). – Вип. 6. – Ч. 1. – Львів: Українські технології. – С. 148–179.

63. *Petehyrycz W., Ters'kyj S., 1997. Materiały z wczesnośredniowiecznego smentarzyska we wsi Walawa koło Przemyśla // Rocznik Przemyski. – T. 23. – Z. 5. Archeologia. – S. 107–118.*

1998

64. Терський С. В., 1998а. Старожитний Лучеськ у світлі археології // Старий Луцьк. Науково-інформаційний збірник. – Луцьк: Історико-культурний заповідник. – С. 6–28.

65. Терський С. В., 1998б. Старий Ринок у Львові (за даними археологічних досліджень) // Галич і Галицька земля у державотворчих процесах України: Матеріали Міжнародної ювілейної наукової конференції. – Івано-Франківськ; Галич: Плай. – С. 61–64.

66. Терський С. В., 1998в. Поселення культури кулястих амфор у Пересопниці // Волино-Подільські археологічні студії. Пам'яті І. К. Свешнікова (1915–1995). – Вип. 1. – Львів: Історичний музей. – С. 131–139.

67. Терський С. В., 1998г. Розвиток археології та історичного краєзнавства на Волині у міжвоєнний період (1918–1945 рр.) // Наукові записки / Львівський історичний музей. – Вип. 7. – Львів. – С. 158–179.

68. Терський С. В., Терський В. С., 1998. З історії дослідження літописного Звенигорода // Записки Наукового Товариства ім. Т. Шевченка. – Т. 235. Праці археологічної комісії. – Львів. – С. 358–372.

69. Терський С. В., 1998д. Храм Св. Івана Хрестителя на Ринку у Лучеську // Записки Наукового Товариства ім. Т. Шевченка. – Т. 235. Праці археологічної комісії. – Львів. – С. 608–618.

70. Терський С. В., 1998е. Волинські осередки дохристиянського культу (за археологічними даними) // Медобори і духовна культура давніх, середньовічних слов'ян (до 150-річчя відкриття Збручанського «Святовида»). Матеріали наукової конференції (смт Гримайлів, Тернопільщина, 8–9 жовтня 1998 р.).— Львів.— С. 89–96.

71. Терський С. В., 1998є. Володимир Шолом'янцев-Терський та археологія середньовічних міст заходу України // Постаті української археології. Матеріали та дослідження з археології Прикарпаття та Волині.— Вип. 7. Археологічні Читання, присвячені пам'яті Олександра Черниша.— Львів: Ін-т українознавства НАНУ.— С. 56–58.

1999

72. Терський С. В., 1999а. Старожитний Лучеськ у світлі історії та археології // Літопис Червоної Калини: Історико-літературний часопис.— № 1–3 (88–90).— Львів.— С. 238–259.

73. Шеломенцев-Терський С. В., 1999. Лучеськ Х–ХV ст. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук.— Київ: Ін-т археології НАН України.— 20 с.

74. Терський С. В., 1999б. Окольний город княжого Володимира (за даними археологічних досліджень 1999 р.) // Галицько-Волинська держава: матеріали і дослідження.— Львів: Історичний музей.— С. 48–54.

75. Терський С. В., 1999в. Княже місто Пересопниця (До 850-річчя першої літописної згадки про історичний центр Погориння) // Галицько-Волинська держава: матеріали і дослідження.— Львів: Історичний музей.— С. 54–56.

76. Терський С. В., 1999г. Археологія та історичне краєзнавство Волині періоду 1946–1991 рр. // Наукові записки (Львівський історичний музей).— Вип. 8.— Львів.— С. 196–233.

77. Терський С. В., 1999д. Дослідження Поліської археологічної експедиції у басейні р. Стохід // Археологічні відкриття в Україні 1998–1999 року.— Київ: Ін-т археології НАН України.— С. 44–46.

78. Терський С. В., 1999е. Рятівні дослідження на території літописного Лучеська // Археологічні відкриття в Україні 1998–1999 року.— Київ: Ін-т археології НАН України.— С. 46–47.

2000

79. Терський С. В., 2000в. Пересопниця після Батия. Нові знахідки // Археологічні студії / Ін-т археології НАНУ, Буков. центр археол. досл. при ЧДУ.— Вип. 1.— Київ; Чернівці: Прут.— С. 217–223.

80. Терський С. В., 2000б. Галицько-Волинська Держава та Схід (за археологічними збірками Львівського історичного музею) // Наукові записки (Львівський історичний музей).— Вип. 9.— Львів.— С. 179–201.

81. Терський С. В., 2000в. Багатий будинок золотоординського часу на городищі у Пересопниці // Археологічні відкриття в Україні 1994–1996 років.— Київ: Ін-т археології НАН України.— С. 171–174.

2001

82. Терський С. В., 2001а. Олика. Історичний нарис.— Львів: Новий час.— 52 с., іл.

83. Терський С. В., 2001б. До проблеми датування археологічного матеріалу

періоду Галицько-Волинської держави // Наукові записки (Львівський історичний музей).— Вип. 10.— Львів.— С. 130—158.

84. Терський С. В., 2001в. Княжий Володимир у світлі археології // Край.— Львів: Край.— № 1.— С. 3—31.

У друці

Терський С. В., Войнаровський В. М., Овчинников О. Г. Чинбарський спеціалізований комплекс XV—XVI ст., Львів, розкоп «Перун» на площі Старий Ринок, 1997 рік // Львівський археологічний вісник.— Вип. 2.— Львів: Львівський історичний музей.— 1,0 друк. арк.

Терський С. В. Старий Ринок у Львові (деякі підсумки археологічного вивчення) // Археологія Львова: стан і перспективи досліджень. Матеріали засідання Археологічної комісії Одинадцятій наукової сесії Наукового Товариства ім. Т. Шевченка.— Львів.— 0,3 друк. арк.

Шеломенцев-Терский С. В. Описание святилища Чертова буремля в Рованцах // Реестр святилищ и сакральных объектов лесной полосы Восточной Европы.— Минск.

Терський С. В. Житлове та господарське будівництво на луцькому середмісті // Матеріали VI Міжнародної археологічної конференції студентів та молодих вчених (травень 1998 р.).— Чернівці: ЧДУ.— 0,4 друк. арк., іл.

Терський С. В. Садиба вельможі в околиному городі княжого Володимира // Записки Наукового Товариства ім. Т. Шевченка.— Т. 240. Праці археологічної комісії.— Львів.— 2,0 друк. арк., іл.

Науково-популярні публікації

1986

1. Терський С. В. Свідки сивої давнини // Колгоспна правда (сміт Локачі Волинської обл.).— 1986.— 23 серпня (№ 106).— С. 3.

1987

2. Терський С. В. Села наших предків // Колгоспна правда (сміт. Локачі Волинської обл.).— 1987.— 1 жовтня.

3. Терський С. В. Літописний Заріцьк // Слово правди (м. Рівне).— 1987.— 18 жовтня.

1988

4. Терський С. В. Городище Монастирище поблизу Грицеволі // Зоря комунізму (м. Радехів, Львівської обл.).— 1988.— 12 червня.

1989

5. Терський С. В. Стародавнє Перемилля // Зоря (сміт Млинів Рівненської обл.).— 1989.— 23 квітня (№ 52).— С. 3.

1991

6. Терський В. С., Терський С. В. Загадки літописної Пересопниці // Вісті Рівненщини.— 1991.— 17 серпня.

7. Терський С. В. Князівські садиби в околицях Луцька // Народна трибуна (м. Луцьк).— 1991.— 30 жовтня.— № 44 А.— С. 6.

1992

8. Терський С. В. Таємниці забутих святинь // Дзвони історії / Львівський історичний музей.— 1992.— квітень.— № 2.— С. 4.

9. Терський С. В., Охріменко Г. В. Культура й побут древньої Волині // Нова доба (сміт Маневичі Волинської обл.)— 1992.— № 64, 66, 68, 70, 72.

10. Кучінко М. М., Охріменко Г. В., Терський С. В. Скарби минувшини. Методичні рекомендації на допомогу вчителям та слухачам курсів підвищення кваліфікації.— Луцьк, 1992.— 19 с.

1993

11. Терський С. В. Призабуте місто над Стублою // Волинь (м. Рівне).— 1993.— 16 квітня.— № 2.— С. 4—5.

12. Терський С. В. Монастир у Пересопниці // Вільне слово (м. Рівне).— 1993 р.— 26 травня.— С. 3.

13. Терський С. В. Археологи стверджують: у VIII ст. Луцьк вже був містом // Народна трибуна (м. Луцьк).— 1993.— 26 червня.— № 48 (261).— С. 6.

1995

14. Терський С. В. І заговорять кістки предків! // Волинь: Рівненський обласний часопис.— 1995.— 7 квітня.— Ч. 14 (199).— С. 8.

15. Терський С. В. Забудовують Пересопницю дачами! // Молодь України.— 1995.— 18 квітня.— № 44 (17232).— С. 3.

16. Терський С. В. Давайте забудуємо Пересопницю дачами! // Сім днів: Рівненська міська газета.— 1995.— 18—22 квітня.— № 17 (73).— С. 5.

17. Терський С. В. Святе місце пустим не буває // Культура і життя.— 1995.— 12 липня.— С. 1.

18. Терський С. В. Розкопки у літописній Пересопниці // Вісті Рівненщини.— 1995.— 1 грудня.— № 89 (435).— С. 7.

19. Терський С. В. І воскресне пам'ять родоводу // Волинь: Рівненський обласний часопис.— 1995.— 8 грудня.— Ч. 29 (234).— С. 8.

1997

20. Терський С. В. Унікальні реліквії з розкопок Я. Пастернака повернулися в Україну // За вільну Україну.— 1997.— 27 вересня.— № 113 (1280).— С. 2.

21. Терський С. В. Золотий колт повернувся до Львова // Український шлях.— 1997.— 21 листопада.— № 46 (129).— С. 5.

22. Терський С. В. Унікальні реліквії з розкопок Ярослава Пастернака повернулися в Україну // День.— 1997.— 4 грудня.— № 219.— С. 5.

23. Терський С. В. «Пліснеський лицар» повернувся додому... Цінні реліквії з розкопок Ярослава Пастернака — знову в Україні // Високий замок.— 1997.— 16 грудня.— № 194 (1009).— С. 5.

1998

24. Терський С. В. Пам'ять древнього міста. Чи матимемо ми її у майбутньому? // День.— 1998.— 4 червня.— № 103 (389).— С. 7.

25. Терський С. В. Історію на сміттєзвалищі?! // Віче (м. Луцьк).— 1998.— 16 липня.— С. 29.

1999

26. Терський С. В. Княжий Володимир: за новими археологічними дослідженнями // Світ: наука, освіта, техніка, прогрес.— 1999.— жовтень.— № 40 (115).— С. 3.

Інтерв'ю про ...

Розкопки 1991 р. у Верхньому замку Луцька

Тайни старого замка (Фот. В. Белова) // Правда України.— 1991.— 4 октября.— № 173 (14938).— С. 4.

Троневи́ч Петро. Нові відкриття у Луцькому замку // Радянська Волинь.— 1991.— № 188 (12476).— С. 3.

Плюс целый век // Правда (м. Москва).— 1991.— 10 октября.— № 237 (26685).— С. 6.

Белов В. // Фотофакт.— 1991.

Розкопки у Пересопниці 1994 р.

Українець Х. Коли не було ручки і блокнота // Молода Галичина.— 1996.— 19 листопада.— № 133 (7310).— С. 4.

Розкопки 1996 р. у середмісті Луцька

Зубчук Катерина. Бджолині соти з... XIV століття // Волинь (м. Луцьк).— 1996.— 22 серпня.— № 95 (13224).— С. 1.

УТ-1. Інформаційна програма УТН. 25 серпня 1996 р.

Боднар Надія. За кілька гривень колись можна було купити невелике... село // Експрес.— 1996.— 7—15 грудня.— № 47 (197).— С. 19.

Яна Яблучна. Поліська Венеція // Молода Галичина.— 1997.— 24 липня.— № 83 (7410).— С. 2.

Розкопки 1997 р. у Львові на пл. Старий Ринок

Вдовиченко Г. То скільки ж років Львову? // Високий замок.— 1997.— 19—25 вересня.— № 147—148 (962—963).— С. 2.

Вдовиченко Г. Коли Львів народився? — Коли Лев одружився! // Високий замок.— 1997.— 26 вересня—2 жовтня.— № 151—152.— С. 6.

Івахів І. Татарський шлях єднав Галичину з Причорномор'ям // Тиждень.— 1997.— 24—30 жовтня.— № 43.— С. 19.

Львівське телебачення. Інформаційна програма «З Високого замку». 3 вересня 1997 р.

Коваль Ярина. Про що мовчать дитячі черевички? У центрі Львова — нові археологічні дослідження // День.— 1997.— 5 вересня — № 158 (206).— С. 5.

Остапенко Л. З глибини віків // Ратуша.— 1997.— 29—30 вересня.— № 140 (698).— С. 2.

Скільки ж років Львову? // Християнський голос (Мюнхен).— 1997.— 9 листопада.— Ч. 21 (2497).

Шевченко Тетяна. Українські ремісники мешкали на Старому Ринку // Експрес.— 1997.— 6—14 вересня.— № 34 (234).— С. 16.

Розкопки 1997 р. у Луцьку та Пересопниці

Коваль Ярина. Чи стане Волинь Меккою для археологів? Принаймні, вона має для того всі підстави // День.— 1997.— 27 листопада.— № 214 (262).— С. 5.

Про передачу експонатів у Львівський історичний музей:

Любов Листопад. Скарби вдруге знаходять Батьківщину // Ратуша.— 1997.— 25—26 вересня.— № 138 (696).— С. 2.

Розкопки 1998 р. по вул. Кривий вал у Луцьку
Зубчук Катерина. Археологи докопалися до XIII століття // Волинь (м. Луцьк).— 23 червня 1998 р.— № 72 (13500).— С. 1.

Розкопки 1998 р. у с. Тоболи Камінь-Каширського р-ну Волині
Телестудія «1+1». Інформаційна програма 8—9 липня 1998 р.

Розкопки 1999 р. у Володимирі
Археологічні розкопки у Володимирі // Володимир вечірній. 1999.— 8 липня.— № 27 (45).— С. 3.

Степанюк Катерина. Цікаві археологічні знахідки // Володимир вечірній.— 1999.— 22 липня.— № 29 (47).— С. 3.

Ситник О. [Інформація] // Волинь (м. Луцьк).— 1999.— 23 липня.— № 72 (13500).— С. 1.

Візантійський слід Володимира-Волинського // Віче. Тижневик (м. Луцьк).— 1999.— 29 липня.— № 30.— С. 2.

Коваль Ярина. У Володимирі-Волинському виявлено унікальне язичеське поховання // День.— 1999.— 3 вересня.— № 161 (698).— С. 7.

Синяк Дмитро. Черепи і скелети з глиняної печі (І у XII столітті українці приносили людські жертви) // Високий замок.— 2000.— 17 січня.— № 11 (1545).— С. 8.

Телебачення: інформаційні програми обласного держтелерадіо, комерційного «Аверсу» (м. Луцьк), інтерв'ю УТН (показано 31 липня).

Розкопки 2000 р. у Володимирі

Далеке стає близьким (Інтерв'ю вела Ніна Мосорук) // Слово правди (м. Володимир-Волинський).— 2000.— 26 вересня.— № 77 (8885).— С. 3;

Видавнича діяльність

Булига Олександр. Досліджуватимуть літописні міста Волині // Нова Волинь (м. Рівне).— 2001.— 25 жовтня.— № 43 (83).— С. 6.

Виставкова діяльність

Куфрик Богдан. Про епоху короля Данила розповідають археологічні знахідки // Експрес (м. Львів).— 2001.— 1 грудня.— № 174 (1068).— С. 4.

Львівське телебачення. Інформаційна програма «З Високого замку». 4—5 грудня 2001 р.

Виступи на наукових конференціях з висвітленням результатів діяльності експедиції

Терський С. В. Археологічні дослідження давньоруських пам'яток Західної Волині // V обласна науково-практична конференція молодих учених суспільствознавців (Львів, Ін-т суспільних наук АН УРСР, 23 грудня 1985 р.).

Терський С. В. Міста і замки Південної Волині XI—XIII ст. // Наукова конференція молодих істориків Київського університету «Молоді науковці КДУ — справі прискорення науково-технічного прогресу» (Київ, 23—25 березня 1987 р.).

Терський В. С., Терський С. В. Давньоруське Іогориння та Перемильська волость XI–XIII ст. // VII Подільська історико-краєзнавча конференція, секція археології (Кам'янець-Подільський, 25–26 листопада 1987 р.).

Терський С. В. Пересопницький некрополь X–XIII вв. // Актуальные проблемы историко-археологических исследований: VI Республиканская конференция молодых археологов (Київ, 19–22 жовтня 1987 р.)

Терський С. В. Ремесло и торговые связи Пересопницы в X–XIII вв. // Древнее производство, ремесло и торговля по археологическим данным: IV конференция молодых ученых ИА АН СССР (Москва, квітень 1988 р.).

Терський С. В., Терський В. С. Охоронні дослідження у Володимирі-Волинському та Соціальна топографія літописних міст Надстублящини в X–XIII ст. // Минуте і сучасне Волині: Тези доповідей та повідомлень 2-ї Волинської історико-краєзнавчої конференції (м. Львів, 26–28 травня 1988 р.).

Терський С. В. Дослідження городищ X–XI ст. в басейні р. Горинь // Остріг на порозі 900-ліття: 1-а краєзнавча конференція (м. Остріг, вересень 1990 р.);

Терський С. В. До питання про етапи розвитку соціально-топографічної структури Луцька у VIII–XIV ст. // Екологія культури: історія, традиції, сучасність. Молодіжна конференція (Львів, Ін-т суспільних наук АН УРСР, 11–12 травня 1990 р.).

Терський С. В., Терський В. С. Летописная Пересопница (Итоги археологических исследований 1974–1991 гг.) // Славянская археология 1990. К VI Международному конгрессу славянской археологии (Псков, 8–12 квітня 1991 р.).

Терський С. В. Острівні поселення Волині X–XIV ст. // Остріг на порозі 900-ліття. 2-а краєзнавча конференція (Остріг, 4–6 червня 1991 р.).

Терський С. В. Середньовічні городища басейну р. Липи в дослідженнях краєзнавців Волині // Минуте і сучасне Волині. Історичні постаті краю: Тези доповідей та повідомлень 4-ї Волинської історико-краєзнавчої конференції (м. Луцьк, 11–13 жовтня 1991 р.).

Терський С. В. Михайло Грушевський та проблеми житлобудівництва слов'ян Західної Волині у VI–XIV ст. // Наукова конференція пам'яті видатного українського вченого й державного діяча Михайла Грушевського (до 125-річчя від дня народження: Тернопіль, 26–28 листопада 1991 р.).

Терський С. В. Історія вивчення житлового будівництва Лучеська у VII–XIV ст. // Республиканська конференція присвячена «Атласу історії культури Волинської області» (м. Луцьк, 11–13 грудня 1991 р.).

Терський С. В. Про побутування язичницьких вірувань у населення Волині (IX–XIII ст.) // Історія релігій в Україні: II круглий стіл (Львів, 4–5 травня 1992 р.).

Терський С. В. Дослідження Владичого двору в Луцькому замку // Наукова конференція «Архітектура Волині: історія та сучасність» (Луцьк, 20–27 вересня 1992 р.).

Терський С. В., Терський В. С. Монастирі княжої Пересопниці // «Волинь незабутня»: IV регіональна науково-практична конференція «Краєзнавчі дослідження з історії Волині: Нові підходи, форми і методи» (м. Рівне, лютий 1993 р.).

Терський С. В. До проблеми формування первинних міських осередків Південно-Західного Погориння у IX–XIII ст. // Актуальні проблеми розвитку

міст та міського самоврядування (Історія і сучасність): Тези міжнародної науково-практичної конференції (м. Рівне, 7–9 квітня 1993 р.).

Терський С. В. Про семантику деяких міфологічних оповідань, що стосуються слов'янських археологічних пам'яток VIII–XII ст. // Історія релігій в Україні: Тези повідомлень III круглого столу (Львів, 3–4 травня 1993 р.).

Терський С. В. Про племінний етап в історії долітописного Лучеська та Про локалізацію княжої церкви у Пересопниці // Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції. Міжнародна наукова конференція (м. Галич, 19–21 серпня 1993 р.).

Терський С. В. Керамічні комплекси Луцька періоду пізнього середньовіччя // Garncarstwo i kaflarstwo na ziemiach polskich od późnego średniowiecza do czasów współczesnych. Konferencja. Rzeszów, 21–23.IX.1993.

Охріменко Г. В., Терський С. В. Археологічна спадщина Яна Фітцке // Час, пам'яті, люди. Памяці рэпрасованых археолагау: Міжнародная канферэнцыя (Менск, 27–30 жовтня 1993 р.).

Терський С. В. Про роль галицьких міст у системі міжнародних зв'язків Волинського князівства (XII–XIV ст.) // Міжнародна археологічна конференція «Еволюція розвитку слов'янських градів VIII–XIV ст. у передгір'ї Карпат і Татр» (Львів, Ін-т народознавства НАН України, 27–29 вересня 1994 р.).

Терський С. В. Літописний шлях Тербовля – Володимир: спроба реконструкції // «Тербовля – погляд крізь віки» (м. Тербовля, 18–19 листопада 1994 р.).

Терський С. В. Археологічні дослідження на Волині // XIII Міжнародна наукова конференція археологів Південно-Східної Польщі, Західної України та Північно-Східної Словаччини (м. Ряшів, 23–25 березня 1995 р.).

Терський С. В. Історична топографія та забудова Пересопниці XII–XIII ст. у світлі нових археологічних досліджень // «Волинь незабуття». VI регіональна науково-практична конференція «Нові краєзнавчі дослідження у контексті національного відродження України» (Рівне, 6–7 квітня 1995 р.).

Терський С. В. Церкви та монастирі в структурі Великого Лучеська (XI–XIV ст.) // Історія релігій в Україні. V Міжнародний круглий стіл (Львів, 3–5 травня 1995 р.).

Терський С. В. До історії економічних та культурних зв'язків Лучеська в XIV ст. // Волинь у Визвольній боротьбі українського народу XIV–XVIII ст. (м. Кременець, 18–20 травня 1995 р.);

Терський С. В. Посади княжого Лучеська: археологічна ідентифікація та дослідження // Наукова конференція «Старий Луцьк», присвячена 10-річчю Луцького історико-культурного заповідника (м. Луцьк, 21–24 вересня 1995 р.).

Терський С. В. Імпортні вироби із скла в археологічних розкопках пам'яток княжої доби на території Волині // Наукова конференція «Гутне скло в Україні. Історія і сучасність» (м. Львів, Львівська академія мистецтв, 15 жовтня 1995 р.).

Терський С. В. Підсумки дослідження городища та передмість літописної Пересопниці // XIV Міжнародна наукова конференція археологів Південно-Східної Польщі, Західної України та Північно-Східної Словаччини (м. Ряшів, 26–28 лютого 1996 р.).

Терський С. В. Дослідження унікальної дерев'яної церкви XIV ст. у Луцьку // Засідання археологічної комісії // Звітна сесія Наукового Товариства ім. Т. Шевченка (Львів, 26 березня 1996 р.).

Терський С. В. Рятівні археологічні дослідження решток дерев'яної цивільної забудови XIV–XVI ст. у Старому місті Лучеська на Волині // Міжнародний симпозіум «Проблема охорони та регенерації історичних міст України на прикладі Львова» (Львів, 28–31 травня 1996 р.).

Терський С. В. Укріплення Лучеська X–XV ст. за даними археологічних досліджень 1989–1996 рр. // Міжнародна наукова конференція «Середньовічне оборонне будівництво на галицько-волинських землях в європейському контексті» (м. Львів, 5–6 листопада 1996 р.).

Терський С. В. Рятівні дослідження на території середмістя Лучеська у 1996 р. // XV Міжнародна наукова конференція археологів Південно-Східної Польщі, Західної України та Північно-Східної Словаччини (м. Ряшів, 26–28 лютого 1997 р.).

Терський С. В. Про два маловідомі перстені-печатки з XIV ст. // Шоста наукова геральдична конференція (м. Львів, Ін-т археографії НАН України, 27–29 березня 1997 р.).

Терський С. В. Археологічні дослідження Волинської археологічної експедиції Львівського історичного музею на території Львівщини // Науково-практична конференція «Археологічні дослідження на Львівщині за роки незалежності» (м. Львів, 3 червня 1997 р.).

Терський С. В. Луцький Поділ: до питання формування території середмістя // Міжнародна наукова конференція «Гісторыя Беларусі: Жалезны век і Сярэднявеччя», присвяченій 70-річному ювілею професора Г. В. Штихова (Білорусь, Мінськ, Ін-т історії НАН Беларусі, 27–28 листопада 1997 р.).

Терський С. В. Рятівні дослідження на території середмістя Лучеська та у Пересопниці в 1997 р. та Рятівні розкопки на площі Старий Ринок у Львові // XIV Міжнародна наукова конференція археологів Південно-Східної Польщі, Західної України та Північно-Східної Словаччини (м. Ряшів, 17–18 лютого 1998 р.).

Терський С. В. Дослідження на території Старого Ринку у Львові та Рятівні розкопки Волинської археологічної експедиції Львівського історичного музею на території середмістя Луцька та у Пересопниці // Науково-практична конференція «Дослідження львівських археологів у 1997 році» (м. Львів, 2 квітня 1998 р.).

Терський С. В. Середньовічне житлове та господарське будівництво на луцькому середмісті // VI Міжнародна археологічна конференція студентів та молодих вчених (м. Чернівці, ЧДУ, 1–3 травня 1998 р.).

Терський С. В. Волинські осередки дохристиянського культу (за археологічними даними) // Медобори і духовна культура давніх, середньовічних слов'ян (до 150-річчя відкриття Збручанського «Святовида»). Наукова конференція (смт Гримайлів, Тернопільщина, 8–9 жовтня 1998 р.);

Терський С. В. Володимир Шолом'янець-Терський та археологія середньовічних міст заходу України // Наукові читання з нагоди 80-річчя від дня народження професора Олександра Черниша «Постаті української археології» (м. Львів, Ін-т українознавства НАНУ, 24–25 грудня 1998 р.).

Терський С. В. Рятівні дослідження на території передмістя Помостичі у Лучеську та Пересопниці в 1998 р. // XV Міжнародна наукова конференція археологів Південно-Східної Польщі, Західної України та Північно-Східної Словаччини (м. Ряшів, 23–24 березня 1999 р.).

Терський С. В. Рятівні розкопки Волинської археологічної експедиції Львівського історичного музею на території передмістя Луцька та у Пересопниці // Науково-практична конференція «Дослідження львівських археологів у 1998 році» (м. Львів, 26 травня 1999 р.).

Терський С. В. Окольний город княжого Володимира (За даними археологічних досліджень 1999 р.) // Наукова конференція «Галицько-Волинська держава: 800 років» (Львівський історичний музей, Львівський нац. університет ім. І. Франка, м. Львів, 19 жовтня 1999 р.).

Терський С. В. Сучасний стан вивчення політико-економічних центрів Західної Волині X–XIV ст. // Наукова конференція «Галичина та Волинь в добу середньовіччя», присвячена 800-річчю Галицько-Волинської держави (Львів, Ін-т українознавства НАН України, 11 грудня 1999 р.).

Терський С. В. Дослідження Окольного города Володимира у 1999 р. // XVI Міжнародна наукова конференція археологів Південно-Східної Польщі, Західної України та Північно-Східної Словаччини (м. Ряшів, 22–23 березня 2000 р.).

Терський С. В. Проблеми львівської археології у дослідженнях О. Овчиннікова; Старий Ринок Львова (деякі аспекти археологічного вивчення) // Засідання Археологічної комісії Одинадцятої наукової сесії Наукового Товариства ім.Т. Шевченка «Археологія Львова: стан і перспективи досліджень» (Львів, 21 березня 2000 р.);

Терський С. В. Про актуальність дослідження пам'яток Лучеська нової доби // Науково-практична конференція «Старий Луцьк», присв'ячена 15-річчю Луцького історико-культурного заповідника (м. Луцьк, 5–6 травня 2000 р.);

Терський С. В. З історії дослідження Волинського краю археологічними експедиціями Львівського історичного музею (1957–2000 рр.) // Наукова конференція «Давнє населення заходу України: екологія, історія, культура», присв'ячена 100-річчю з дня народження професора Маркіяна Смішка та 60-річчю відділу археології (м. Львів, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 8–9 листопада 2000 р.);

Терський С. В. Дослідження у Володимирі-Волинському // XVII Міжнародна наукова конференція археологів Південно-Східної Польщі, Західної України та Північно-Східної Словаччини (м. Ряшів, 21–22 березня 2001 р.).

Терський С. В. Проблеми дослідження та музеєфікації археологічних пам'яток Галицько-Волинської держави // Міжнародна наукова конференція «Король Данило Романович і його місце в українській історії» (Львівський національний університет ім. І. Франка, 29–30 листопада 2001 р.)

Sviatoslav Tersky

A Tour to Galicia-Volhynian Archaeological Sites Findings of the Volhynian Archaeological Survey Party of the Lviv History Museum over the recent fifteen years (1986-2000).— Lviv, 2002

Having for an object of investigation the medieval cultural relics and artefacts of the Galicia-Volhynian society, the Archaeological Survey Party at the Lviv History Museum led by Sviatoslav Tersky, a FhD in History, carries out annual surveys and excavations at the area now shared by the Lviv, Volyn' and Rivne Regions. The area under exploration embraces the formerly major political and administrative centres - the principality capital towns of Volodymyr, Luchesk, Peresopnytsia, and fifty other settlements in old Galician and Volhynian lands.

The most significant discoveries comprise the earliest fortifications enclosing the dytynets (prince's courtyard) mentioned in chronicles (10th century), an out-of-court settlement (12th century), the outer suburbs of Pomostychy (14th-17th centuries), a site of the 13th-16th centuries housing estates and wooden church buildings in Rynok Square in Luchesk, a nobleman's 14th-century palace in Volodymyr, etc.

The expeditions' finds come to replenish the stock collections and exhibits of both Lviv and Volodymyr-Volhynsky history museums, as well as the Rivne Regional Studies Museum, and the Lutsk Historical and Cultural Preserve.

The book features the evidence found by the Volhynian Archaeological Survey Party of the Lviv History Museum over the previous fifteen field seasons (1986-2000). It is supplemented with a catalogue of the Party's finds for the exhibition dedicated to the octacentenary birth anniversary of King Daniil of Galicia, and a list of the author's publications.

The exhibition is open in the Lviv History Museum which is the biggest depository of cultural evidence Galicia-Volhynian society. The Kievan Rus stock collection of the Museum runs to fifty thousand items (over five thousand of these have come from the excavations carried out by the Volhynian Archaeological Survey Party of the Lviv History Museum, foremost from the expeditions under the charge of Sviatoslav Tersky). The obtained evidence adds to our knowledge of the medieval Ukrainian culture history, for instance, the occurrence of Chinese porcelain, or a Chinese type of metal mirrors.

The edition is meant to initiate an Archaeological-Findings-in-Galicia-and-Volhynia series featuring the richest collections of cultural evidence in Galicia-Volhynian society.

斯韦多斯拉夫·泰尔斯基

哈里奇·沃伦国史迹考察

利沃夫历史博物馆十五年间在沃伦地区考古发掘成果观

展品目录

为了对中世纪哈里奇·沃伦国古迹进行考察，利沃夫历史博物馆在历史学副博士斯韦多斯拉夫·泰尔斯基的领导下，从1986年开始，每年在现利沃夫州、沃伦州、里夫内州进行考古发掘工作。其范围包括当时的主要行政中心：大公首府弗拉基米尔、鲁切斯克、别列索普内察，及其它50多处古城遗址。发掘工作取得许多重大发现。所发掘的文物大大地丰富了利沃夫历史博物馆、弗拉基米尔·沃伦历史博物馆、里夫内州州志博物馆及鲁茨历史文化保护单位的展品。

本书介绍了利沃夫历史博物馆近15年间在沃伦地区进行考古发掘所取得的成果。书后附有利沃夫历史博物馆为纪念达内罗王诞生800周年而举办的文物展展品目录及介绍勘察发掘工作成果的书刊目录。

该文物展展出了标志哈里奇·沃伦国物质文明的最为丰富的展品。仅基辅罗斯文物展厅的展品近5万件，其中有5千件是利沃夫历史博物馆在本书作者的领导下在沃伦地区发掘的。展品向人们展示了中世纪乌克兰丰富多彩的物质文化，其中有14世纪从中国运来的或由本地仿制的中国物品（陶瓷器皿、铜镜等）。

本书为《哈里奇地区和沃伦地区考古成果汇编》系列丛书的首册。该丛书将向读者介绍哈里奇·沃伦国极为丰富的文物收藏品。

Зміст

Вступ	3
Хроніка 15 років досліджень Волинської археологічної експедиції Львівського історичного музею	5
Волинь X—XV ст. за найновішими археологічними дослідженнями	16
Володимир	18
Лучеськ	22
Пересопниця	26
Інші поселення	28
Матеріальна культура Волині X—XV ст.	33
Будівлі	34
Сільське господарство та промисли	38
Ремесла	41
Торгівля та міжнародні зв'язки XII—XIV ст.	50
Предмети озброєння	53
Каталог виставки	58
ДОДАТКИ:	
Література з археології княжої доби на Волині	89
Перелік звітів про польові дослідження Волинської археологічної експедиції	90
Перелік публікацій за наслідками робіт експедиції (1986—2001)	91
Інтерв'ю про	99
Виступи на наукових конференціях з висвітленням результатів діяльності експедиції	101

Підп. до друку 17.04.2002.

Формат 60x84/16. Офсетн. друк. Гарнітура Academy. Ум. друк. 7,2 арк. Обл.-вид. арк. 5,0.

Наклад 1000 прим. Зам. 1030

Віддруковано з готових діапозитивів навчально-виробничими майстернями

Поліграфічного технікуму УАД

79008, м. Львів, вул. Винниченка, 12

Серія «Археологічні збірки Галичини і Волині»

Archaeological-Findings-in-Galicia-and-Volhynia series

З метою дослідження середньовічних пам'яток Галицько-Волинської держави **Волинською археологічною експедицією Львівського історичного музею** під керівництвом кандидата історичних наук Святослава Терського з 1987 р. щорічно проводяться розвідки та розкопки на території сучасних Львівської, Волинської та Рівненської областей. Дослідження охоплюють головні тогочасні політико-адміністративні центри — княжі столиці Володимир, Лучеськ, Пересопницю, а також інших 50 пунктів давньої Галицької та Волинської земель.

Серед найважливіших відкриттів — найдавніші оборонні укріплення дитинця літописного Лучеська (X ст.), посаду (XII ст.), передмістя Помостичі (XIV—XVII ст.), комплекс житлової, господарської та культової дерев'яної забудов XIII—XVI ст. на пл. Ринок у Лучеську, палац вельможі XIV ст. у Володимирі тощо.

Знахідки експедиції поповнюють фондові збірки не лише Львівського, а й Володимир-Волинського історичних музеїв, Рівненського обласного краєзнавчого музею, Луцького історико-культурного заповідника. Так, у збірці Львівського історичного музею, яка нараховує близько 50 тисяч експонатів княжої доби, понад 5 тисяч — походять з розкопок експедиції музею під керівництвом Святослава Терського.

Публікація започатковує серію видань «Археологічні збірки Галичини та Волині» про найбагатші колекції пам'яток матеріальної культури Галицько-Волинської держави.

А
В
Е

